

M A M S E L L

B O H M A N S

B I L J E T T E R

nickarmästare Anders Bohman går Hornsgatan fram. Han bär peruk, syrtut och en allvarsam min. Det kliar på skalpen. Stockholm är i sommarskrud, stinkande och skön. Svalor pilar. Från trädgårdar och avskrädeshögar, från tobaksfält och träsk stiger aromer av yppig grönska och jäsande kompost – men husen står tätt och andas stad. I en gränd på andra sidan gatan, i lilla Daurerska huset, bor makarna Bellman med sina barn. Sonen Carl Michael är ännu bara en liten telning, men redan en skarp iakttagare av sin omvärld.¹ Han ska komma att bli en av Stockholms mest älskade skalder, med ett staffage hämtat från krog och rännsten. Kanske ser gossen Bellman mästare Bohman gå förbi på kullerstensgatan.

Det bekommer inte Bohman. Hans tankar vandrar. Minns han hur dottern Lena Cajsa har sprungit här sedan barnsben? I Pustegrändens branta trappor, i trånga gränder och över kullerstenstorg. Just i de kvarter där han låtit bygga ett hus när flickan var bara fyra fem år gammal och fortfarande en bedårande liten varelse.² Nu är hon stor, 17 år fyllda, stursk och oregerlig. Året är 1747. Det är den 30 juni och Anders Bohman ska dra sin dotter inför rätta.³

In i historien

Än visste mästern Bohman inte att det fall som skulle komma att rullas upp rörde långt svårare brott än dotterns trots. Det är en historia om hemliga biljetter och olagliga möten, om otukt och skamlig handel, höga herrar och unga flickor. På många sätt är det en välbekant berättelse. Parallellerna till vår egen samtid är påtagliga. I andra avseenden är historien främmande och okänd. Sida efter sida med handskrivna dokument tar oss med till stadens utmarker och till dess innersta gränder, till jungfruburar, krogar och hem, till utvårds- hus och skogsbackar. De vittnar om flickors och kvinnors villkor i 1700-talets stad, om manliga umgängesformer, om horbaler och pal- tar och om vardagslivets skvaller, hot och våld.

Fallet – eller, som det ska visa sig, fallen – med Helena Catharina Bohman berättar om handeln med sex i ett Stockholm som ännu var en liten och provinsiell stad, i en tid då all utomäktenskaplig sexualitet var förbjuden och ordet prostitution inte användes. Hur såg sexhandeln ut innan den formulerats med ett särskilt begrepp? Vem var horan innan prostitutionen definierats som »det stora soci- ala onda»? Och hur såg 1700-talets horstigma ut? Före 1800-talets reglementerade prostitution; före besiktningsbyråer, sedlighetspoli- lis, räddningshem, statliga prostitutionsutredningar och särskilda regler för »lösa kvinnor». Eller: innan prostitutionen institutiona- liserades.

Det är ett högaktuellt tema, inte minst för att horstigmat är kär- nan i den polariserade debatten om hur samhället bör hantera kom- mersiell sexualitet. Ska stigmat bekämpas genom att man legaliserar sexhandeln eller genom att man motarbetar den? Är kvinnan i pro- stitutionen en agent eller ett offer? En smart affärsidkare eller en kvin- na berövad möjligheten att välja? Feminister har sedan 1800-talet betonat patriarkala strukturer och pekat på den utsatthet som präglat kvinnans roll i prostitutionen – kvinnan som nästan uteslutande varit den säljande parten. En sexualradikal falang framhåller i stället kvin- nan i prostitution som en självmedveten och stark individ som i trots

mot horstigmat går sin egen väg. Alltid dessa oförenliga svar! Debatten är förbluffande ohistorisk. Samtidigt är paradoxalt nog historien alltid närvarande som något slags alibi. Påståendet att »prostitution är världens äldsta yrke» är ett återkommande argument för att den alltid kommer att finnas.

Från 1700-talets stad finns inte något självklart material om man vill utforska tidens kommersiella sexualitet. Det finns ingen statistik, inga utredningar, inga arkiv från myndigheter eller räddningsinsatser. Prostitution var inte definierat som vare sig en juridisk kategori eller en handling. Ordet var inte ens i bruk. Som forskare är man utlämnad till arkivens fragment och spår efter den kommersiella sexualitet som trots allt fanns. För det gjorde den väl? För att finna samband måste man ta sig ner på gatan, in på krogar, in i jungfruburar, spinnhus och till teaterscener. Man måste finna platserna där handeln ägde rum och närma sig människorna den berörde. Det förutsätter en mikrohistorisk ansats och ett individnära perspektiv.⁴

Men det är svårt att nå 1700-talets människa. Kanske beror det på att hon gömmer sig bakom sina masker; sirligheten i en mans lockade peruk och sminkade kind, en kvinnas vitpudrade dekolletage, moucher och minspelets gåtfulla teckentydning. Kanske beror det också på att bilden av henne är så intensiv och så splittrad på en och samma gång. 1700-talet har uppfattats som en tid då erotiken stod högt i kurs och den prostituerade kvinnan kunde vinna anseende, frihet och makt – men också som en period präglad av den mosaiska rättens stränga tukt och förmaning. De stereotyper historien lämnat oss med är svåra att tränga bakom. Man kan inte förlita sig på det som man redan tycker sig veta. Som en antropolog på fältarbete i en främmande stad har jag fått »strosa runt på måfå» för att bekanta mig med tiden, platsen och människorna. Handlingar från ett antal fall som rör Helena Catharina Bohman erbjuder ett nyckelhål, ett koncentrat av det förflutna, men har också krävt att jag hämtat jämförande uppgifter från en stor mängd

andra rättegångshandlingar, främst från Stockholms kämnärsrätter, men även från kanslikollegium, poliskammare, slottsrätt och rådhusrätt. Rättegångsprotokollen kompletteras med en mängd andra källor – från mantalslängder, kronotaxeringslängder och bouppteckningar, kommerskollegiums handlingar och protokoll och stadsvakternas rapporter till dagböcker, vetenskap, skönlitteratur och konst, memoarer och brev, skvallerkrönikor, skälmstycken och groteskt hatiska hordikter.

Historiefilosofen Paul Ricœur talar i *Minne, historia, glömska* om »skalvariationer», vikten av att som historieforskare röra sig på olika nivåer i material och analys. Han liknar historien vid en karta, där olika skalor får forskaren att upptäcka skilda saker.⁵ Med inspiration från Ricœurs pläderande för skalvariationer tänker jag mig arbetsprocessen metodologiskt som en graf, där den ena axeln i modellen illustrerar skalnivåerna, för forskaren motsvarande skilda perspektiv och – i viss mån – också skilda materialkategorier, från kvantifierbara källor till individnära material.⁶ Samma historiska epok eller händelse kan få skilda tolkningar och tyngdpunkter beroende på val av skala: om vi väljer att berätta historien ur berörda människors perspektiv eller utifrån en högtflygande skala som ritar upp samhälleliga ideal, idéer och händelseförlopp. Min strävan är att göra kartan flerdimensionell; att komma ner på gatan, öppna dörrarna till husen och gå in, men också att lyfta blicken och försöka se strukturer och mönster. För att parafrasera antropologen Clifford Geertz: etnologer studerar inte städer, de studerar i städer.⁷

Modellen har ännu en axel, och den menar jag anger analysens djup. Med inspiration från Roland Barthes metod för att analysera reklamfotots budskap vill jag urskilja tre nivåer i analysen av källmaterialet.⁸ Jag har valt att kalla dem den narrativa nivån, den kommunikativa nivån och den konnoterande nivån.^{9, 10} Den narrativa nivån berör det omedelbara budskapet i källan, och är en ofrånkomlig utgångspunkt för varje kulturvetenskaplig analys. Som fältarbetare i

det förflutna måste man först bygga upp de världar man avser att undersöka. De finns inte där för forskaren att upptäcka och förnimma.¹¹ Med hjälp av den narrativa nivåns återgivande av detaljer ur de brottstycken av levt liv som sparats åt eftervärlden genom slump eller beräkning kan man skapa sig en rumsuppfattning och en känsla för den tid och de människor man avser närma sig. Det möjliggör en mer mångtydig berättelse, där maktrelationer avspeglas på individnivå och ger utrymme för fler röster.¹²

Men frågeställningarna syftar till något utöver en kartläggning, en rekonstruktion eller en beskrivning av hur sexhandeln i 1700-talets Stockholm såg ut. Det är inte min avsikt att endast använda källorna som en faktabank för att berätta en historia. Få tillskrivna identiteter är så socialt stigmatiserande och över tid så beständiga som »horans». Det är en sanning som bestått genom århundraden, trots omvälvande förändringar i lagstiftning, moral och rådande normer kring könslivet och dess lagar. Motsatsparet modern/hustrun/madonnan–horan tycks återskapas av varje samhällsform i den västerländska historien. Vad jag vill är att försöka förstå »horans» sociala och kulturella roll och hur den hänger samman med den kommersiella sexualiteten.

Den narrativa nivån i analysen är därför en utgångspunkt snarare än ett mål. Den ger oss skärvor och fragment av det förflutna som beskriver *vad*. Men att finna svar på frågan *vad* är en startpunkt, inte ett kunskapsmål. Jag vill undersöka vad mamsell Bohmans fall kan berätta om hur »horan» och det stigma som omger henne hänger samman med andra samhälleliga förändringar. Med frågorna *hur* och *varför* försöker jag nå andra nivåer i analysen och bidra med kunskap om hur och varför det specifikt kvinnliga stigma bestått genom seklen.

Den andra nivån på axeln rör detta *hur*. Jag kallar det den *kommunikativa nivån*. Den ställer frågor kring materialets tillkomst och mottagande, och berör den *situationella kontexten* – det omedelbara sammanhang i vilket materialet uppstått och det sammanhang i vilket

det mottas. Vems röst berättar? Till vem riktar den sig? Vilken relation har beskrivaren till det beskrivna? Är den berättelse som återges på den narrativa nivån byggd på minnen, på vittnesmål, återger den andras berättelser eller egna upplevelser? Talar den om hur saker är eller om hur de borde vara?

Det är viktigt att skilja mellan »horan» som föreställning och idé och de människor som avkrävs identifikation med den tillskrivna rollen. Min ambition är att göra historia som tillerkänner subjekten handlingskraft och förmåga till reflektion, och inte reducerar dem till en odifferentierad massa utan enskilda röster och ansikten. Därigenom hoppas jag också kunna nå kunskap kring förhållandet mellan å ena sidan lagstiftning, samhällsnormer och genusordningar och å andra sidan enskilda individers aktörskap.

För att nå kunskap om den relationen krävs att man tar analysen till en djupare nivå. Jag kallar det den *konnoterande nivån*. Den rör det outtalade och det kulturella plan som inte omedelbart avslöjar sig i ett material, och förutsätter en omfattande kunskap om det sociala och kulturella sammanhang som materialet är en del av: samtidens syn på manlig och kvinnlig sexualitet, på befruktning och sjukdomar, rent och smutsigt, moral och omoral. Men där kan också finnas samband som inte ter sig alldeles självklara till en början, eller som vi blir blinda för därför att vi läser materialet utifrån vår samtids perspektiv. För att nå den konnoterande nivån måste man ta två övergripande och med varandra sammanlänkade tillvägagångssätt i bruk: kontextualisering och sökande efter ledtrådar.

För att lära känna 1700-talets stad, för att jag ska kunna ta mig ner på gatan och in genom dörrarna, räcker det inte att närläsa de rättegångsprotokoll som rör mamsell Bohman. Jag måste också bekanta mig med samtidens press, söka i bildkonst och samtida debatt, tröska igenom skvallerkrönikor, dagböcker, brev och memoarer. Kort sagt: för att nå djupet måste man ha bredden. Jag vill påstå att de rent av står i proportion till varandra: ju djupare man vill tränga ner i ett material och avtäcka nya lager av kulturell mening,

desto mer måste man känna till om det samhälle man studerar.¹³ Det förutsätter de skalvariationer Ricoeur talar om. För att nå längst ner i analyslagren, till den konnoterande nivån, bör man inbegripa skalans hela spektrum. 1700-talets handel med sexuella tjänster blir knappast begriplig om vi inte också förstår dess kontext, dess större sammanhang.¹⁴

Carlo Ginzburg talar i sin essä »Ledtrådar» om hur de till synes små och likgiltiga detaljerna kan vara ledtrådar till djupliggande och betydelsefulla förhållanden.¹⁵ Med utgångspunkt i den individuella erfarenheten eller den specifika händelsen kan man finna ledtrådar som leder till förnyad kunskap om en särskild tid och en särskild plats. Ledtrådar är beroende av forskarens frågor och problematiseringar. Det kan vara en detalj: ett ord, ett ting, en idé eller en företeelse som är frekvent förekommande på skilda nivåer i samhället. Det kan röra sig om en företeelse som ådrar sig mycket uppmärksamhet, som väcker debatt, starka känslor och en mängd konnotationer.¹⁶ Ledtråden är laddad med kulturella innebörder och skvallrar om kulturens organisering. Begreppet ledtråd syftar också framåt: en trådande ska nystas på, den leder oss vidare in i okända världar och skapar nya meningssammanhang.

Att söka ledtrådar ger en hanterbar och avgränsad ingång i materialet, som sedan kan följas till skilda skalor. Metoden förutsätter, precis som Michel Foucaults genealogi, en historieskrivning som »går på skrå» genom det förflutna och tillåter skiftningar i perspektiv och skala genom ledtrådar ur skilda källor, från lagstiftning, förordningar och rättsprotokoll till vetenskapliga texter, pamfletter, sedelärande berättelser och tidningar, dagböcker, memoarer, smådesteckningar och folkliga nidvisor.¹⁷ Genom ledtrådar och skalvariationer skapas en kontext som utgår från det lilla livet, men som sätter materialet i perspektiv, ställer olika material mot varandra, kanske finner oväntade sammanhang och nya tolkningar.

I det följande rör vi oss genom jungfruburar och utvårdshus, från slottets salar till spinnhusets armod, mellan upphöjdhet och yttersta

förnedring. Bokens disposition följer i stort de ovan beskrivna nivåerna och frågorna *vad*, *hur* och *varför*. I denna bokens första del återger jag mamsell Bohmans fall så långt som källorna tillåter oss att följa henne och hennes berättelse. I bokens andra del, »Bland dessa Sodoms murar», undersöker jag förutsättningarna för mamsell Bohmans fall och handeln med flickor och kvinnor i 1700-talets stad genom att följa fallets ledtrådar till fler sammanhang och vidga kontexten. I vad för sorts stad utspelade sig flickan Bohmans fall? Hur organiserades handeln med sexuella tjänster? Vilka människor, platser och praktiker gjorde den möjlig? I en sista del, »Horstigmat – en beständigt föränderlig historia», går kontexten utöver det geografiskt och tidsligt avgränsade rum där mamsell Bohmans historia utspelade sig. Här beskriver jag de horstigmats praktiker som materialet berättar om. Genom jämförelser med den reglementerade prostitutionen under 1800-talet karakteriseras 1700-talets särdrag, och jag för en diskussion om såväl stigmats beständighet som dess föränderlighet i en jakt på svar på frågan *varför*. Hur kan det komma sig att horstigmat är så envist? Så ihållande? Så anpassningsbart och samtidigt så ihärdigt i sitt fördömande av vissa kvinnor? Strävan är att kunna uttala sig om samhälleliga förändringar. Utgångspunkten är den mänskliga erfarenheten. Det är den som ger historien liv.

De sällsamma ögonblick då man tycker sig ana människan bakom masken är ren magi; ett bultande hjärta, ett sjudande blod på sköra blad. Och plötsligt finns igenkännanden i främlingskapet, paralleller till vår egen vardag och insikter som sätter vår tid i förbindelse med det förflutna och gör den mer begriplig.

Det ger en historia som man kanske kan frestas att läsa som kuriosas, som ett sidospår till den verkliga, stora historien. Men jag vill hävda att det är en historia som påverkar oss alla. Det är också en historia som i hög grad är oberättad, eller reducerad just till något att förfasas över eller gotta sig åt, som ett destillat av verkligheten där bara det mest extrema lyfts fram, ofta för att understryka en redan fastslagen världsåskådning. Det är också en historia som vänder upp och ner på mycket av det jag trodde mig veta om handeln med kroppar och kön i 1700-talets stad.

En sak står klar: *horstigmat föregår prostitutionen*. Prostitution är en produkt av ett mångtusenårigt horstigma. Stigmat är en förutsättning för den handeln – inte ett resultat av den. Det är inte en utgångspunkt för min forskning. Det är inte en tes jag driver. Det är inte följden av ett politiskt eller ideologiskt ställningstagande. Det är en insikt som har kommit till under arbetets gång. Det kan tyckas vara en banal slutsats, ett simpelt resultat. Men det är en insikt som har vittomfattande konsekvenser för hur man ser på prostitution. Historien är viktig för den förståelsen.

Men än så länge, just i det ögonblick då vi kliver ner i historien, är Lena Cajsa Bohman i sin faders medvetande bara på väg att glida ur hans grepp, en flicka som kräver tukt och förmaning.

Mäster Bohman fortsätter Brunnsbacken ner mot torget. Nedanför honom sjuder den vattenomflutna Staden av liv. Stadsholmen, staden mellan broarna, är fortfarande den egentliga staden. På de uråldriga malmarnas höjder i norr och söder är bebyggelsen ännu begränsad. Södra malmen skiljs från staden där Mälarens söta vatten rinner ut i Östersjön. Slussen byggs om; åtminstone har man börjat riva den gamla för att ge plats för Christopher Polhems sluss med två broar. Kring lastplatserna vid hamnen ljuder hammarslag och rop, kärror slamrar över gatstenar, block och taljor gnisslar. Tiggare och gatpojkar, strykarhundar och lösdrivare släpar sig fram där nere i grändernas skuggrika schakt. Över torget bär pigorna ämbar med vatten, från vagnar på höga hjul betraktar stadens potentater det brokiga folklivet och under vägbankens damm har de törstiga redan krupit ner i krogrummens dunkla svalka.

Vid Södermalmstorg är det slammer mot kullerstenar, ropande månglerskor och lukt av hav. I pustar väller stanken in från avskrädeshögar och avfallet vid Slussens slakthus, som jäser under en svärm av flygfän och skränande måsar. Vattnet brusar under slussbron, solen blixtrar i fönstren på Skeppsbrons barockfasader.

Utblick över Brunnnsbacken av Johan Sevenbom 1773. Sevenbom (1721–84) fick under 1760-talet uppdraget att dokumentera Stockholms förvandlingar. I femton målningar avbildade han naturtroget och detaljrikt både den byggda miljön och stadens folkliv. Till höger i bilden syns Södra stadshusets norra flygel. Stadshuset uppfördes 1663. Under 1740-talet huserade ryska handelsmän i den ena flygeln. Byggnaden rymde bland annat hallrätten, stadsgårdshäktet, en anatomisk teater och krogen Södra stadshuskällaren. Idag inrymmer byggnaden Stockholms stadsmuseum.

Djurgården och Skeppsholmen ligger smaragdgröna i dis av solljus och vattenrök, omflutna av glittrande vatten med en skog av master i hamnen och på Strömmen. Staden är gyckel och skådespel, frustande livsberusning och hjärtslitande sorg.

Södra stadshuset höjer sig respektingivande i solen. En trappa upp ligger Södra förstadens kämnärsrätt.¹⁸ Stora fönster släpper in ett dammigt sommarljus. Rättens ledamöter är samlade när Bohman, beslutsam men bävande, kan vi förmoda, kliver in från förmaket. Lena Cajsa hämtas in från civilarrestrummet för kvinnor.¹⁹

Mamsell Lena Cajsa Bohman inför rätta

Nu stod hon där, inför sin far och rättens höga herrar, kämnärerna Ziervogel, Kamerker och Spak och notarien Petter Leijell.

Så vem var hon?

Av sina närmaste kallades hon Lena Cajsa. För enkelhetens skull är det vad också jag kallar henne härnäst. Vid 17 års ålder bodde hon ännu hemma med sin far snickarmästaren, sin mor Maria Holmdahl och tre syskon. Hon kunde sy, läsa och skriva. Familjen Bohman levde drägligt och kunde unna sig vissa extravaganser. Vackra möbler och speglar på väggarna hade de sannolikt; det är inte omöjligt att hemmet användes för att visa prov på snickarmästarens hantverkskicklighet. Mäster rökte pipa, och både han och hans hustru bar peruk. I huset fanns också en dräng, en piga och tre gesäller. Det var ovanligt att läringar och gesäller bildade egna hushåll. I stället levde de med sitt husbondfolk. Inkomster fick Bohman också från ett par hyresgäster. En av dem var informator. Kanske undervisade han barnen Bohman.²⁰

Lena Cajsas vardag var troligen fylld av småborgerliga hushållsbestyr och plikter, kyrkobesök, föräldrars och tjänstefolks vakande ögon och småsyskons käbbel och lek. Förmodligen delade hon rum och kanske också bädd med något syskon. Hemmet var inte stort och det rymde många människor. Sällan fanns någon vrå att vara ensam i. Huset på Hornsgatan skulle kunna illustrera det framväxande borgerskapets strävsamma och sparsmakade idyll. Men där fanns sprickor i fasaden. Sedan pingst hade den tonåriga dottern i huset blivit allt mer trotsig. Hon hade stannat ute sent om kvällarna. En natt, vid midsommar, kom hon inte ens hem. Till föräldrarna hade hon sagt att hon besökt herr bankkommissarien Eld, som var vän till familjen. Den historien höll inte länge; mäster Bohman hade fått klart för sig att Lena Cajsa inte alls varit hos herr Eld. Dessutom hade han nåtts av rykten att dottern börjat springa hemma hos den för liderligt leverne misstänkta Lovisa von Plat. Nu var han orolig att flickan skulle förledas till otukt. Dessutom var hon rent av hotfull

hemma, berättade Bohman. Enligt protokollet knäppte hon med fingrarna framför sin far – man föreställer sig en retlig och respektlös gest rätt upp i ansiktet på husets överhuvud. Det var inte utan risk för liv och lem han och hustrun försökte avhålla dottern från att ränna ute.²¹ Kanske var det också flickan Lena Cajsa som ett år tidigare i samma rätt dömts för att ha slagit sin mor? Fullständiga protokoll saknas, så säkert kan vi inte veta. I alla händelser hoppades Bohman nu att stadsfiskalen vederbörligen skulle tukta flickan, då hans faderliga aga inte tycktes räcka till.

Hur hon själv kände när hon stod där inför rätten med sina höga herrar är svårt att få grepp om. Var hon rädd? Skamsen? Kände hon uppgivenhet, ilska, ånger? Trots?

Till en början nekade Lena Cajsa till alla anklagelser. Hon tycks varken ha varit botfärdig eller intimiderad av männen i rätten.²² Hon hade ju inte alls varit olydig. Jo, jungfru von Plat hade hon besökt – men bara för att be henne om hjälp att skaffa en tjänst till hösten. Det hade von Plat också lovat, hos en baron von Kurck. Den natten då Lena Cajsa inte kommit hem hade hon vid tio på kvällen funnit porten låst och blev därför tvungen att ta husrum hos von Plat. Nu bad hon att få bli utsläppt ur arresten. Men mästern Bohman var styvnackad. På midsommaraftonen hade hon visat sig »otidig med ord och åthävor» – och utanför porten hade von Plat själv stått och väntat. Trots att Lena Cajsa nekade förde vaktmästaren henne tillbaka till arresten.

Den 3 juli sammanträdde Södra förstadens kämnärsrätt åter i fallet Lena Cajsa Bohman. Den här gången var tonen hårdare. Stadsfiskalen Hans Christophersson Liedberg hade inställt sig. Han började med att fråga hur Lena Cajsa först hade kommit i bekantskap med Lovisa von Plat. Och Lena Cajsa berättade:

Vid sistlidna pingst hade hon fått löfte av sina föräldrar att gå och lyssna på en konsert på Slottet – troligen någon av de halvt offentliga konserter som ibland hölls i stora galleriet. Mästern Bohmans gesäll – en karl med det märkliga namnet Fyrlo – skulle följa henne dit. När

paret kommit ner till Staden kom gesällen på andra tankar. Skulle de inte i stället kunna besöka en krog han kände till på Swartmangatan, där det både spelades musik och dansades? Jo, så fick det bli.

Kanske var det i krogen Hwita björns valv som Lena Cajsa steg ner, den där vårvällen 1747, i dunkel och os och stim bland medeltida tegelmurar. Den liknade nog många andra av de över 700 etablissemang som fanns i Stockholm. Kroglokalerna var ofta föga upplysta och rymde flera mindre rum. Rökigt var det alldeles säkert; kriptipor var populära och rökandet tilläts endast på lokal och i hemmen. På gator och torg var det förbjudet. Eldstaden gav värme och ljus, en griffeltavla annonserade utbudet av salt sill, öl och brännvin.

Här satt säkert sällskap som både drack och åt – ofta åt även fattigt folk på lokal. Krogen var för många vardagliga platser dit man slank in för morgonsupen – de öppnade tidigt – eller kvällsmålet. Det var också en plats där man dansade, slogs och roade sig; en fristad undan husbönder och en usel hemmiljö.²³ Helt säkert var det heller ingen nykter tillställning. Bellmans skaldande till rusets och lättsinnets lov har färgat eftervärldens bild av 1700-talets stockholmare som ett supande och förkommet släkte. Samtida ögonblicksbilder ger syn för sägen. Hög som låg super, män och kvinnor, präster, adel, borgare och bönder – till och med barn, om man får tro den polske historikern Jan Baptist Albertrandy. Han förfärades över stockholmarernas alkoholvanor när han 1789 besökte den svenska huvudstaden.²⁴ Årstafruns dagbok ger även den en god inblick i fylleriets avigsidor.²⁵ Gårdens drängar och pigor super, spyr och sover ruset av sig, ständigt smålulliga eller pinfulla, grälsjuka och oregerliga – och Märta Helena Reenstiernas egen son Hans Abraham är lika svår på flaskan som tjänstefolket.

Musik och dans var också vanligt på krogen. Kringströvande musikanter med flöjt, fiol, valthorn och oboe spelade på improviserade baler. Redan vid nio på kvällen, då brandvakten slog på trumman, skulle porten stängas.²⁶ Spel och drickande fortsatte nog så ofta bakom nerdragna rullgardiner och stängda fönsterluckor, just som

det sannolikt gjorde på Swartmangatan den där vårvällen 1747. Tveklöst fanns en kulturell föreställning om kvinnans breda väg till undergång, via lösa förbindelser och liderlighet, som förknippades med stadens offentliga rum; med krogliv, baler och maskerader, med stadens blandning av nöjen och hets. Varningar fanns det gott om.

Icke desto mindre – eller kanske snarare just därför – utövade krogbalen en lockelse också på en flicka som Lena Cajsa Bohman. Trängsel och svett, tät rök och hetsande musik, förflugna händer och närgångna blickar. På krogen fanns unga pojkar och vuxna män, män i uniform och män med pengar i näven, druckna män, stojande, rusiga. Äventyr, uppror, dallrande längtan eller bekräftelsebehov; det kan ha funnits många skäl för en borgarflicka att gästa krogen, trots att hon riskerade sitt rykte och sin dygd. Vi vet inte hur Lena Cajsa Bohman tänkte den där kvällen i juni då hon följde gesällen Fyrlo till Swartmangatan.

Eller var det han som följde henne? En rätt främmande fågel måste hon i alla händelser ha tett sig som. En främmande fågel, och en intressant bekantskap för Lovisa von Plat.

Lena Cajsa hade känt igen henne där på krogbalen, berättade hon för rätten. När hon var liten brukade von Plat nämligen besöka de ryska kavaljerer som bodde på samma gård som Bohmans. På balen hade de kommit att prata. Lena Cajsa hade nämnt att hon gärna ville ha plats hos något herrskap till hösten, och von Plat hade bjudit hem henne till sin bostad i Tyska skolhuset.

Rätten lyssnade, notarien antecknade. Vad hände där då, undrade stadsfiskalen. Hade von Plat förlätt Lena Cajsa till köttsligt umgänge med några manspersoner? Till en början nekade Lena Cajsa. Men ganska snart började hon erkänna. Hennes bekännelser överträffade sannolikt med råge faderns värsta farhågor.

Lena Cajsa Bohmans beteende i domstolen förbryllar, hennes svar väcker frågor. Hon ska komma att dyka upp i flera fall inför rätten, i olika mer eller mindre besynnerliga sammanhang. Genom de glimtar av Lena Cajsas erfarenheter som hennes vittnesmål erbjuder kan vi faktiskt följa henne livet igenom.

Rannsakningarna med Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat påminner i stycken om en teaterpjäs; dramaturgin, rollspelen, de imaginära maskerna finns där. Att det fanns åskådare i salen visar rättegångsprotokollen. Hur många grannar, vänner, bekanta och nyfikna stadsbor som befann sig i rummet vet vi inte. Det var ett kittlande ämne som avhandlades, säkerligen lockade det en del intresserade kvinnor och män.

Etnologen Inger Lövkrona bekänner sig i boken *Annika Larsdotter – barnamörderska* till en kunskapsrealistisk historiesyn som jag sympatiserar med.²⁷ Det innebär att de händelser som rättegångarna eller andra material hänvisar till betraktas också som fysiska, psykiska och sociala erfarenheter. Dessa kan visserligen bara nås via berättelser om dem – berättelser som därtill är återgivna i den mycket speciella situation som en rättegång innebär, och nertecknade av en notarie. Protokollen är långt ifrån några återspeglings av de erfarenheter de berättar om. Ledamöterna vid Södra förstadens kämnärsrätt strävar efter att reda ut sanningen om Lena Cajsa Bohmans fall. Har hon bedrivit otukt? Har hon gjort sig skyldig till lönskaläge? Mitt uppdrag är inte att skilja sant från falskt i den meningen. Inte desto mindre är de detaljkunskaper som framkommer genom mamsell Bohmans fall intressanta, därför att de berättar om miljöer och förfaranden som annars inte framkommer.

De detaljer och vardagliga företeelser som i rannsakningarna lyfts fram kan bidra till att rekonstruera den försvunna värld som var Lena Cajsa Bohmans. Vittnen hörs i omgångar och Lovisa von Plat håller själv sina försvarstal. Bevismaterial som brev och skrivelser läses ibland upp, och är då citerade i protokollet. I några fall finns originalen bevarade i en särskild mapp för bilagda handlingar. Berättelser och vittnesmål styrs av stadsfiskalen och återges av notarien. Det är notarien som väljer vad som ska dokumenteras och hur. Det är hans språk och tolkningar av vad som sägs som protokollet återger. Antipatier och lojaliteter kan ibland lysa igenom. Emellanåt kan man ana sig till att notarien är trött eller upprörd. Men protokol-

len är ändå dialogiska i den meningen att de rymmer motstridiga perspektiv och flera röster.²⁸

I vissa stycken redogör de rent faktiskt för en dialog. I långa avsnitt citerar skrivaren en diskussion som böljar fram och tillbaka, där såväl svarande som kärande, vittnen och rättens ledamöter tycks föra en relativt fri diskussion. Alla parter bryter ibland in och för sin talan. I protokollen kan man därför också finna spår av den unga mamsellens egen röst – om än tolkad genom skrivarens kulturella raster och penna, och anpassad till den mycket speciella situationen i en rättegångssal.

De kvinnor som stämplats som horor har sällan haft någon egen röst i de historiska källorna. Får vi alls fatt i deras erfarenheter är det i allmänhet indirekt, genom beskrivningar i rättegångsprotokoll, genom skvallerkrönikornas sladder, dagböckernas bekännelser och ögonvittnesskildringar. Ibland är det en frustrerad hyresvärd som lånar oss sina ögon, ibland en lagens väktare eller en vän till familjen som vill uppfostra eller bestraffa. En annan gång är vi hänvisade till att följa en självutnämnd donjuan i häalarna. Vad källorna kan berätta, vilka frågor som är möjliga att ställa till dem, avgörs av vem som för pennan och genom vems ögon vi betraktar händelser och miljöer. Å andra sidan är det just de betraktelserna jag vill komma åt: hur olika institutioner, grupper och individer skapar, upprätthåller och någon gång reser motstånd mot det stigma som inskräper en värderande skiljelinje mellan kvinnor.

I arbetet med att förstå hur människor hanterar den verklighet de lever i, och hur denna verklighet ter sig, krävs föreställningsförmåga, inlevelse och en öppenhet för det oväntade. Sociologen C. Wright Mills myntade uttrycket »the sociological imagination» för den föreställningsförmåga som hjälper forskaren att binda samman biografi och historia genom att länka den enskilda individens erfarenhet till övergripande strukturer.²⁹ I boken *The ethnographic imagination* bygger etnografen Paul Willis vidare på Mills begrepp, och lägger till »vardagens kultur» som en länk mellan individ och struktur.³⁰

Antropologen Michaela Fenske manar i essän »Micro, macro, agency» till ett anammande dels av den kreativa process som tolkande och skrivande innebär, dels av den ofrånkomliga subjektiviteten.³¹ Att känna för eller med sina informanter kan ses som ett instrument för förståelse snarare än som ett hinder för saklighet och stringens – även i ett mystifierat, stundtals frustrerande och bitvis berusande fältarbete i det förflutna.

Historia som perspektiv, myt och alibi

Prostitution måste förstås utifrån sitt historiska och kulturella sammanhang. Det är en insikt som ofta används för att relativisera samtiden, ibland som ett slags verktyg för att historiskt separera prostitutionen från horstigmat. En historisk epok eller en främmande plats kan då få exemplifiera hur handeln med kroppar och kön inte alltid varit kopplad till horstigmat; från förhistorisk tid, då helig prostitution sägs ha gjort horan till en gudinna eller prästinna, via grekiska hetärer till 1700-talets mätresser vid de kungliga hoven. Med en sådan ursprungsberättelse beskrivs horstigmat som ett tämligen nytt fenomen, besläktat förvisso med det moralistiska och sexualfientliga hat mot horan som historien igenom underblåsts av religiösa fundamentalister och sedlighetsförkunnare, men egentligen närmast som en produkt av 1900-talets feminister och abolitionister.

Under 1960- och 1970-talen gjordes ett antal försök att ta ett helhetsgrepp om prostitutionens historia. I boken *The idea of prostitution* skriver Sheila Jeffreys utförligt om hur prostitutionens historia beskrivits på skilda sätt beroende på författarens utgångspunkt och agenda.³² Fernando Henriques teorier om hetärernas upphöjda status i det klassiska Grekland vann stor spridning då boken *Prostitution and society* kom 1962. Hetärerna, menade han, var utbildade, fria och respekterade, och umgicks i kretsar med politiker och konstnärer. Den historieskrivningen har upprepats och återanvänts många gånger, trots att den har reviderats av andra forskare. I boken *The*

oldest profession från 1967 beskrev Lujó Basserman prostitutionen som en grundläggande och integrerad del i mänsklighetens urbana liv. Ronald Pearsalls' *The worm in the bud* från 1969 ville göra upp med den viktorianska dubbelmoralen och framställde det sena 1800-talets prostitution som en frigörelse från fattigdom och smuts för unga arbetarklasskvinnor. Nickie Roberts syfte med boken *Whores in history* från 1993 var att återuppväcka en förfluten tid präglad av sexuell frihet, en guldålder då den prostituerade var respekterad, sublim och stod i förbindelse med högre makter. Hon fann den i ett avlägset matriarkat. Med patriarkatet kom enligt Roberts horstigmat. Roberts framhävde också 1700-talet som ett exempel på en epok då prostituerade kunde vinna respekt och makt genom sitt inflytande över mäktiga män och frihet från kvinnans vanliga ok av barnafödande och hushållsarbete.

»Mätressen», den prominenta 1700-talsmannens erkända älskarinna, kan sägas vara sinnebilden för den frigjorda »horan», som

Läsande mätress ur Magnus Jacob Crusenstolpes skvallerbaserade romanserie från 1840-talet, Morianen, eller Holstein-Gottorpiska huset i Sverige.

läser politiska pamfletter samtidigt som hon lättjefullt utsträckt i bu-
doiren läppjar på vin och frossar i bakelser, uppassad av tjänstefolk
på något residens i stadens utkant.

Men tidigmodern tid har också använts som exempel på det mot-
satta: som en epok präglad av fördömande sexualmoral. Så pekar till
exempel idéhistorikern Susanne Dodilletts avhandling *Är sex arbete?*
från 2009 ut Sveriges lutherska historia och den mosaiska lagens
fördömande av sex utanför äktenskapet som grund för den svenska
sexböslagen som 1999 för första gången någonstans och någonsin
kriminaliserade sexköp men legaliserade säljande. Tysklands lega-
liseringspolitik menar Dodillet grundades på sexarbetarnas egna er-
farenheter, medan den svenska sexböslagen utgick från en grumlig
moralistisk och sexualfientlig hållning förklädd till feminism.³³

Historien, kan man konstatera, har använts godtyckligt och
knapphändigt för att ange belägg för forskares egna övertygelser.
Det är ett historiebruk som knappast är förenligt med insikten om
att prostitution bör förstås utifrån sitt kulturella och sociala samman-
hang. Könshandeln framstår snarare som en historiskt oföränderlig
handling som samhället förhåller sig till på olika sätt. Men de egypt-
tiska tempelhororna levde i en annan verklighet än de registrerade
byråkvinnorna i 1800-talets London, och den kungliga mätressen
i 1700-talets Paris ingick i ett annat sammanhang än kvinnan på
bordellen i Pompeji. På senare år har en mindre entydig bild av pro-
stitutionens historia lyfts fram av forskningen. Den norske historikern
Nils Johan Ringdal tog 2003 ett helhetsgrepp på sexhandelns histo-
ria i boken *Love for sale. A world history of prostitution*.³⁴ Från Gilgamesh-
eposet via Gamla testamentet och medeltida badstugor till dagens
red-light-districts i städer där prostitutionen avkriminaliserats ana-
lyserar han såväl myter som historiska källor i syfte att belysa hur
skilda samhällen behandlat sexhandeln och den säljande, kvinnliga
parten. Den ambitiösa antologin *Selling sex in the city. A global history of
prostitution, 1600s–2000s* samlar artiklar om fler än 20 städer världen
över som varit beryktade för sin synd under en period av 500 år, från

Sydney till Casablanca, från Chicago till Stockholm. Antologin erbjuder en bred förklaringsgrund till den mycket föränderliga handeln med sex. Här behandlas såväl kvinnors levnads- och arbetsvillkor, manöverutrymme och agens som de stora strukturernas inflytande: nationalstaternas bildande, urbanisering, imperialism, kommunikationernas utveckling, kolonisering, industrialisering, handel och krig.³⁵ Ekonomhistorikern Yvonne Svanström ger i antologin en överblick över prostitutionen i Sverige under 400 år, och betonar de omfattande förändringar av politiska och ekonomiska förutsättningar som seklen burit med sig, från ett strängt religiöst, patriarkalt samhälle präglad av krig, till en sekulariserad nationalstat med jämställdhetsideal och en lång period av fred.³⁶ En aspekt som blir tydlig med det långa tidsperspektiv som *Selling sex in the city* begagnar är hur innebörden av såväl begrepp som handlingar förändras över tid.

Medan ordet hora har en mångtydig bakgrund som kan sökas tillbaka till förhistorisk tid, är ordet prostitution av betydligt yngre datum. I Storbritannien användes det i officiella dokument första gången 1822, i en lag som riktade sig mot vagabonderi, oordning och dagdriveri.³⁷ Även i Holland saknas ordet prostitution i äldre källor. Hor var det begrepp som användes som verb långt fram i tiden. Inte förrän under senare delen av 1800-talet började ordet prostitution användas som verb. I Sverige dyker orden prostituerad och prostitution upp först kring mitten av 1800-talet, då de lånades in från franskan. Det första belägg jag kan hitta i tidningar är i *Dagligt Allehanda* från den 17 juli 1827, i en artikel om »mulattrernas» olyckliga förhållanden på Jamaica. Lagarna medförde enligt artikeln att »de brunas döttrar förföras att i ett slags prostitution lefva med de hvita», då de inte sågs som lämpliga för äktenskap. Därefter följer endast enstaka exempel fram till 1850-talet, då ordet prostitution börjar användas mer frekvent i pressen. Från mitten av 1800-talet fram till 1860 förekommer ordet mellan två och tio gånger per år i de större dagstidningarna. Från 1860 dyker det upp omkring femton gånger per år, för att därefter öka ganska markant. År 1888 skrevs

om prostitution 54 gånger i pressen. Prostitutionens reglementering hade då väckt livlig debatt.³⁸

Med begreppet prostitution följde en reglementering av sexhandeln, även den med inspiration från de stora städerna på kontinenten, främst Paris, och från London.³⁹ Reglementeringen skilde ut en grupp kvinnor som en alldeles särskild sort, »den prostituerade kvinnotypen». Definierade, avskilda, ålagda regelbunden besiktning och särskilda ordningsregler bildade de en klass för sig och ett avsteg från den förment naturliga kvinnligheten. Den reglementerade prostitutionen sågs som ett nödvändigt ont. Den beskrevs av förespråkare som en lösning på hotet från en undertryckt manlig sexualitet, snarare än som ett problem i sig. Prostitutionen var en »sädesklosett» för uppsamling av både drifter och smittor, jämförbar med stadens kloaker – det var en uttalad allegori. Ett problem blev handeln först när kvinnorna inte fogade sig efter det rigorösa reglementet, när de envisades med att vara människor och inte bara byråfflickor, när de syntes och hördes och störde ordningen i staden.

Prostitutionen kan sägas ha kommit till med 1800-talets växande städer, som en följd av nöd hos urbaniseringens stadsproletariat, kvinnoöverskott, trångboddhet och misär, av industrialiseringens kommersialisering och massproduktion, av den moderna stadsplaneringens vilja att rensa bort och ordna upp, av tidens vurm för hygien och rationalitet och den instrumentella syn på sexualiteten som läkarkåren torgförde. Det sexuella begäret skildes under 1800-talet ut från kärleken som en opersonlig och relationslös instinkt, som en »ejakulationsdrift» – som mannens ok och drivkraft. Inte kvinnans. Hennes sexualitet ifrågasattes, förnekades, patologiserades. Kvinnans var i stället den villkorlösa, moraliskt rena och uppoffrande kärleken – »omfamningsdriften». Särskiljande mellan rent och smutsigt, offentligt och privat, förnuft och känsla, arbete och fritid, kärlek och begär genomsyrar moderniteten. Prostitutionen institutionaliserades som en lösning på den haltande analogin. Och som en röd tråd genom de omhuldade dikoto-

mierna, som en samhällelig grundprincip, går åtskillnaden mellan manligt och kvinnligt. Den moderna prostitutionen har sina rötter i alla dessa samtidiga processer.

Reglementeringen förenade ett uråldrigt förakt för horan med den moderna tidens vurm för objektivitet, rationalism, hygien och ordning. Alla de associationerna bär ordet prostitution på. Det vore missvisande att begagna det för helt andra typer av kulturella, sociala och historiska miljöer. Idag använder många begreppet sexarbete som samlingsnamn för flera typer av kommersiell sexualitet i en strävan att frigöra sig från den historiska ballast som ordet prostitution bär på. Sexarbete antas vara ett värdeneutralt begrepp, fritt från den skymfande laddningen hos ordet prostituerad. Men sexarbete är inte ett neutralt begrepp. Det är en beteckning starkt knuten till vår egen tids tjänsteekonomi, där köparna benämns kunder och kvinnorna säljare av tjänster på en regelrätt marknad styrd av tillgång och efterfrågan. Begreppet sexarbete förutsätter en tydlig åtskillnad mellan arbete och fritid, mellan kärlek och sexualitet, uppfattningen att sexhandel är ett yrke, att man skiljer på frivillig och ofrivillig verksamhet och att man eftersträvar en normalisering av den kommersiella sexualiteten i syfte att motverka det stigma som människor i branschen drabbas av. Det är heller inte tillämpligt på 1700-talets handel med kroppar och kön.

Återstår då att använda sig av den flora av beteckningar som 1700-talets människor själva brukade för att beskriva handeln. Jag har inte kunnat hitta något enda samlande begrepp för kommersiell sexualitet. Däremot finns en mängd mer eller mindre nedsättande ord för de människor som ägnar sig åt detsamma – eller åt lösaktighet i allmänhet, med eller utan inblandning av pengar. De är alla talande nog feminina till form eller konnotation: hora, publik dam, nattlöperska, luder, löphora, sköka, liderligt stycke, horkona, gatnymf, spinnhusluder eller lös och ledig kvinnsperson. När jag använder de begreppen ställer jag mig inte bakom de värderingar de bär på. Tvärtom. Det är ju dem jag vill skärskåda.

Horstigmats primat

Hora är kanske det enda glåpord som överlevt såväl reformation och upplysning som romantik, modernitet och sexuell revolution. Då ska man komma ihåg att 1700-talet hade en närmast obegränsad arsenal av mörkfulla förolämpningar. Hundsfott, kanalj, snorslev och rackare har kommit och gått som invektiv och hån. Trots över 150 år av utveckling som medfört avkriminalisering av utomäktenskaplig sexualitet, sexuell frigörelse, feministisk kamp och jämställdhetssträvanden är det fortfarande troligt att våra döttrar någon gång möts av samma hat som våra förmödrar – alldeles oavsett deras sexuella erfarenheter, preferenser, partnerval eller klädstil.⁴⁰

Såväl floran av glåpord som segheten hos ordet hora i sig är utslag av ett stigma. Stigmatisering är ett effektivt verktyg för social kontroll. Det skiljer ut en grupp människor, definierar dem som avvikande och belägger dem med skam, skuld och utanförskap.

Ursprungligen kommer ordet stigma från grekiskan. Det betecknar märke eller sticksår, och har använts för att beskriva de kroppsliga tecken som skurits eller bränts in i huden för att varna allmänheten för den som bar märket. Under 1600-talet utnyttjades dödsdömda fångar som bödlar i Sverige.⁴¹ Genom att ta på sig uppdraget kunde man själv slippa dödsstraff. För att den fruktade och föraktade bödeln skulle vara lätt att känna igen skar man av hans öron eller brände in stadens märke på hans kropp. Andra sätt att markera en stigmatiserad identitet har varit genom särskilda kläder och kulörer. På delar av den svenska landsbygden fanns långt in på 1800-talet en motsvarighet i de särskilda huvudbonader som byhoran tvingades bära.⁴² Genom avvikande färg eller annorlunda knytning av den obligatoriska huvudschalen skildes den ogifta modern ut från andra kvinnor som ärelös, föraktlig och farlig. Kring henne drogs en rad gränser. Tabun och vidskepelse reglerade beröring, rörelse och blickar; horan fick inte titta på det nyfödda barnet, inte blotta sitt hår, inte finnas kring barn och ärbara kvinnor. I hennes närvaro kunde kornas mjölk sina, småkreaturen dö, degen upphöra med sin jäsning,

ärbara kvinnor bli ofruktsamma och småbarn drabbas av horeskåver – ofta liktydigt med den vanliga sjukdomen rikit, eller engelska sjukan, som i själva verket är en sjukdom orsakad av brist på D-vitamin. Landsbygdens horor kunde drivas ut ur den sociala gemenskapen.⁴³ Ofta har samhällets utstötta också på olika sätt associerats med varandra. Samband mellan judiskhet och prostitution har till exempel återkommit i historien.

I Venedig förknippades judarna under 1500-talet med smuts, smitta och liderlighet på ett sätt som påminner om horstigmat. Syfilis förmodades spridas antingen genom umgänge med prostituerade eller genom beröring med judar. Judarna segregerades i särskilda getton och ålades att bära gula kläder eller gula markeringar. Den starka gula färgen associerade dem med stadens prostituerade, som tvingades bära gula schalar för att de skulle vara lätt identifierbara.

Historien uppvisar många fler exempel på hur människor har stigmatiserats med påtvingade markörer. Det tydligaste och mest skrämmande är nazisternas fysiska sortering av »undermåliga» människor genom sårmarken: den gula davidstjärnan för judarna, en rosa triangel för homosexuella män, brun triangel för romer och svart triangel för »arbetsskygga och asociala element»: förståndshandikappade, alkoholister, tiggare och landstrykare, intellektuella, pacifister, vapenvägrare – och prostituerade.⁴⁴

Vissa stigmat har historien igenom också betraktats som medfödda eller förvärvade, som avläsbara tecken på kroppen till följd av individens föraktlighet. När häxprocesserna pågick runtom i Europa under 1600-talet sökte man på de misstänkta kroppar efter *stigma diaboli*: Djävulens märke i köttet i form av bitmärken eller såriga bröst som såg ut att ha diats av Satan själv.

Häxförföljelseernas sökande efter fysiska stigmat avtog med vidskepselns förpassande till historiens mörker. Men föreställningen om att tecken på kroppen kan förråda själsliga egenskaper har framförts också i modern tid, som vetenskap. Inte minst antropologin och kriminologin sökte med grund i rasbiologiska teoribildningar belägg för hur av-

vikande och stigmatiserade identiteter kunde avslöja sig i lemmar, ben, blod och hud. Degenerationen, det runt sekelskiftet 1900 flitigt anlitade samlingsnamnet för vad som sågs som civilisationens alla avarter i form av superi, sexuell lössläpphet, onani, kriminalitet, homosexualitet, sjuklig lättja och missbruk, yttrade sig lekamligen: kroppar sjönk ihop, förvreds, uppvisade morbida mått och märklig kroppsbehandling. Den kriminella människotypen utmärkte sig med sluttande pannor, kraftiga käkar och slö blick. Också de prostituerade blev under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal föremål för studier som sökte kroppsliga tecken på deras förfall och särprägel. Idéer om hur vandrandet längs med stadsgatorna skapade en muskulatur som liknade de nomadiserande folkens var i svang, liksom föreställningar om abnorma könsorgan, kraftig kroppsbehandling och smak för grymhet.⁴⁵

Det synliga stigma kan således ses som antingen medfött eller förvärvat, eller medvetet tillfogas för att synliggöra en stigmatiserande roll. Ett stigma kan också vara osynligt. Sociologen Erving Goffmans inflytelserika teorier definierar stigma som ett attribut, ett beteende eller ett rykte som är socialt diskrediterande och som i andras ögon klassificerar den drabbade som på olika sätt oönskad.⁴⁶ Mellan den verkliga identiteten och den stigmatiserade identiteten finns ett glapp. Goffman skiljer också på stigmatiserade personer som är misskrediterade och de som är misskreditabla. Att vara misskrediterad innebär att man bär på ett stigma som är synligt eller på annat sätt känt av andra. Att vara misskreditabel innebär att man strävar efter att dölja sitt stigma. Övertygelsen om att andra skulle döma om de bara kände till de verkliga omständigheterna kan ge samma följder som ett synligt stigma – rädsla för att bli »avslöjad», upplevelsen av att andra pratar och dömer, uppvisar förakt eller missstro eller att man själv internaliserar stigma, med förakt för sin egen person och självdestruktivitet som följd.

Stigmat fungerar som en social brännmärkning, som också pekar ut gränserna för det normala, önskvärda och godtagbara i ett samhälle. Effekten bygger i sin tur på att majoritetssamhället är överens om stig-

mats föraktlighet. Man kan säga att ett stigma förutsätter kulturell legitimitet. Det betyder inte att det är kulturellt accepterat; tvärtom rör det sig ju om företeelser som samhället definierar som anstötliga. Däremot finns en uppsättning stereotyper och regler som föreskriver hur man ska hantera stigmat och de personer som bär det. En berättelse som gör det hanterbart. Ett stigma måste helt enkelt ha en förståelseram som grundar sig i vedertagna normer, sanningar och lagar.

Stigman används för att marginalisera, »ofarliggöra», skilja ut och ofta fysiskt separera och brännmärka individer och grupper som upplevs som annorlunda och inte sällan hotfulla eller farliga. Ett sådant socialt stigma är horstigmat. Det är ett stigma som inte syns på utsidan; det har idag inget märke, inget fysiskt signum som inte går att välja bort. Det har många likheter med andra stigan: försämrade livschanser, en dömande attityd från samhället, ett ogiltigförklarande av erfarenheter, åsikter och kompetenser, och ett bemötande som om du vore bärare av något smittsamt. Men horstigmat, vill jag påstå, är också av flera skäl speciellt. Dels för att det är ett så pass könsbundet stigma. Socialpsykologen Gail Pheterson har ägnat stor del av sin forskning åt horstigmats former och konsekvenser, och menar att det fungerar som en social kontrollmekanism som egentligen drabbar alla kvinnor, då det tvingar dem att förhålla sig till stigmat och de gränser det upprepar.⁴⁷ Intressant i sammanhanget är också att detta stigma, till skillnad från andra, grundar sig i en handling som kräver en motpart involverad i samma akt. Prostituition förutsätter både säljare och köpare, på samma sätt som hor enligt äldre lagstiftning förutsatte två parter. Historiskt sett är det endast den säljande parten som har drabbats av stigmat.

Horstigmat är också speciellt för att det på ett så tydligt men samtidigt intrikat sätt både kan överskrida och samverka med andra samhälleliga maktordningar, som klass, etnicitet, ålder och plats. Andra kategorier kan förstärka eller undergräva horstigmat. Allra mest utmärkande, är emellertid stigmats förmåga att anpassa sig efter nya ideal, nya lagar, nya samhällsordningar. Horstigmats bestän-

dighet och anpassningsförmåga kan troligen endast jämföras med det stigma som förföljt judarna historien igenom – och av allt att döma går det ännu längre tillbaka.

Medan andra av den tidigmoderna tidens stigman – rackarens, bödelns, självmördarens, häxans – har vittrat bort med förändrade lagar och samhällsordningar, har horans bestått. Hon förblir ett samlande kärll för allt det samhället vill frånsäga sig. I långa tider har horan återspeglat det mest avskydda, föraktliga, tabuerade. På så sätt är horstigmats historia en utmärkt samhällsspegel; genom marginalen kan man utläsa vad som i ett samhälle anses vara det mest oantastliga, okränkbara och heliga.

Man får också komma ihåg: vi navigerar på minerad mark. Prostitutionens historia är politiskt impregnerad och inmutad. Ämnet är ett akademiskt slagfält som väcker mycket starka känslor, djupt rotade i ideologiska övertygelser, personliga erfarenheter och starka samhälleliga normer. För övrigt borde jag tåga i frågan, har jag fått höra, eftersom jag själv aldrig har provat på att ta betalt för sex. Några gör gällande just det: att prostitution uteslutande är en sak för inbegripna parter, för säljare och köpare. Jag hävdar att det är fel. Prostitution angår oss alla, och horstigmat är ett maktmedel som inverkar på alla kvinnors liv. Det drabbar med fruktansvärt destruktiv kraft det fåtal kvinnor som enligt den töjbara och historiskt föränderliga definitionen är »horor». De kvinnor som avkrävs identifikation med horrollen har i långa tider varit parias; historiskt sett rent fysiskt utstötta ur samhället, förvisade, bespottade, tabuerade. Ännu idag föder det ett förakt så starkt att det bokstavligen är mördande.

Men horan är en idé snarare än en individ, och horstigmat ristar in sig i kroppen på oss alla.⁴⁸ Det tvingar kvinnor att ge akt på sig själva och på varandra, att vaksamt lägga band på känslor och uttryck och rörelser – eller att försöka vända spelets regler till egen fördel. Det driver oss alla att spela ett spel och se på varandra med misstro. Horstigmat slår split och begränsar, det håller kvinnor tillbaka, så som det har hållit kvinnor tillbaka i årtusenden.

Många feministiska och queerteoretiska forskare, debattörer och aktivister har visat hur destruktivt horstigmat inverkar på sexarbetares liv.⁴⁹ Dana Zarhin och Nicole Fox undersöker i sin studie med fältobservationer och intervjuer bland judisk-israeliska sexarbetare hur horstigmat leder till vad författarna kallar transformativ erfarenhet: horstigmat undergräver självkänsla och påverkar förväntningar på livsmål, hälsa, rimliga arbetsvillkor, frihet från våld och goda sociala relationer.⁵⁰ Den brittiska sociologen Julia O'Connell Davidson sammanfattar i boken *Prostitution, power and freedom* forskning hon utfört i flera länder runt om i världen och sätter prostitutionen, horstigmat och det fria valet i en omfattande kontext av maktrelationer, där såväl ekonomi som klass, kön, ålder och etnicitet spelar in.⁵¹

Stigmat fäster vid människor. Det påverkar inte bara samhällets utfrysning, nedvärdering eller ogiltigförklarande, utan äter sig också in i självkänslan och begränsar livschanserna. Det råder ingen tvekan om horstigmats förödande konsekvenser. Däremot finns djupt rotade skillnader i synen på hur stigmat genereras och upprätthålls, och därmed också helt olika idéer kring hur horstigmat bäst motverkas. Många sexualliberala forskare och aktivister har funnit inspiration hos den amerikanska kulturanthropologen Gayle Rubin. I sin essä »Thinking sex. Note for a radical theory of the politics of sexuality» beskriver hon den västerländska kulturen som präglad av sexuell essentialism. Sexualiteten ses som naturgiven och oföränderlig, och handlingar som faller utanför den heterosexuella monogama tvåsamhetens norm marginaliseras och stigmatiseras. Dit räknar Rubin även prostitution. I boken *Playing the whore. The work of sex work* från 2014 propagerar den amerikanska journalisten Melissa Gira Grant för en ändring av synen på prostitution och sexarbete.⁵² Genom att betona arbete snarare än sex menar Grant, i linje med Rubins resonemang, att sexarbetare kan gå från att anses vara antingen kriminella eller offer till att erkännas som yrkeskvinnor i behov av hälso- och sjukvård, rimliga arbetsvillkor och arbetsplatser fria från övergrepp och exploatering. Prostitutionen i sig ses av Grant som ett kroppsarbete vilket som helst. Det kränkande,

nedbrytande och farliga ligger i stigmat, som i sin tur är inbäddat i synen på kvinnorna i sexhandeln som avvikare eller offer. I Sverige har författaren och debattören Petra Östergren gjort sig till taleskvinna för en sådan syn på prostitution. I boken *Porr, horor och feminister* utgår hon från intervjuer med kvinnor i sexhandeln.

Den röda tråd som löpte genom det sexsäljare berättade, oavsett vad de tyckte om prostitutionen, var att de kände sig kränkta och illa behandlade, men inte av de manliga kunderna eller hallickarna, utan av samhället och av feminister. Varför det förhöll sig på det sättet var de helt på det klara med, det hade att göra med saker som horstigma, makt, klass och svenskhet.⁵³

När Östergren frågade sin informant, en kvinna som varit i prostitution under många år, varför hon trodde att sexsäljare bara fick uttala sig på vissa sätt, fick hon svaret:

Det beror på att det är »fult» att vara prostituerad i Sverige, sade hon. »Man är en svag människa, vi är offer. Det här är ju den här politiska grejen, att politiker då, eller Roks, dom kan ju bara föra fram sitt budskap genom att se till att jag är ett offer.»⁵⁴

Begreppet horstigma omtalas ofta i offentlig debatt såväl som inom forskning som en feministisk produkt snarare än som en feministisk iakttagelse. Feministiskt motstånd mot porr och prostitution framställs som uttryck för förakt för de män och kvinnor som aktivt valt att arbeta som sexsäljare, medan sexsäljares positiva erfarenheter sägs förringas, förtigas och förnekas. Både kvinnor i sexhandeln och deras kunder beskrivs inte sällan i dessa sammanhang som erotiska minoriteter, att jämföras med homosexuella eller transsexuella. Ur ett sådant perspektiv kan all kritik av prostitution tolkas som angrepp på en stigmatiserad minoritet. Förslag till reglering eller förbud likställs med förtryck och ytterligare marginalisering av en redan underkuvad samhällskategori.

Med en sådan förståelse framstår horstigmat som en respons på att det finns prostituerade. Stigmat beskrivs som en konservativ reaktion mot sexuellt utlevande kvinnor, män, pojkar och flickor. Den blir till ett vapen i händerna på moralsnörpiga radikalfeminister för att tvinga på sina frigjorda medsystrar en offerroll och beröva dem en självvald försörjning. Förespråkare för sexköpslagen och förbud av sexuella tjänster är ur det perspektivet »sexualfientliga» och drivs av en konservativ, essentialistisk syn på kvinnlig sexualitet som oupplösligt förbunden med kärlek, monogami och evig trohet.

Men horstigmat är knappast en ny företeelse. Det har inte kommit till med den feminism som satte ord på det och påtalade en kluven kvinnobild och förtryck av kvinnors sexualitet. Med utgångspunkt i Lena Cajsa Bohmans berättelse vill jag undersöka hur horstigmat påverkade kvinnors vardag och förhållande till grannar, vänner och varandra under 1700-talet. Hur såg horstigmat ut i en tid före det romantiska kärleksidealet, före avkriminaliseringen av föräktenskaplig sexualitet, före prostitutionens institutionalisering och därmed också före det organiserade prostitutionsmotståndet?

Vi börjar med de högre makterna. Vilka lagar och regler hade den unga flickan Lena Cajsa Bohman att förhålla sig till? Och vilket var hennes brott?

Gud, fadern och fiskalen

Mäster Bohman hade vänt sig till rätten för att han förlorat kontrollen över sin 17-åriga dotter. Löften, hot, fysisk bestraffning – ingenting bevekade Lena Cajsa. Mycket stod på spel. För en far innebar förlorad kontroll över ett barn i 1700-talets stad flera olägenheter. Dels den oro som anhöriga känner över ett tonårsbarn på glid, alldeles oavsett århundrade. Desperationen när de egna maktmedlen inte räcker till kan nog föräldrar från vilken plats eller tid som helst relatera till. Dels innebar det förlorade anseende som rykten om dotterns otuktiga leverne medförde en smärre katastrof för en möbelsnickare som var beroende av sitt goda renommé för att få arbete. Lena Cajsa

Johan Sevenboms tavla med utsikt över Mariaberget från Kornhamnstorg, 1784–85. I förgrunden ligger lastfartyg. Från sophögen – ett så kallat flugmöte – bär två män iväg med en så. På andra sidan vattnet klättrar bebyggelsen upp mot Maria kyrka. Här bodde Lena Cajsa Bohman med sina föräldrar och syskon.

Bohman satte kort sagt hela familjens försörjning på spel i samma stund som hennes dygd kunde ifrågasättas.

Dygd var ett vidare begrepp på 1700-talet än idag. Den manliga dygden förknippades med mod, hederlighet och plikt känsla.⁵⁵ Den kvinnliga dygden var i stället starkt knuten till sexualiteten. Att vara ute sena kvällar, att klä sig utmanande eller öppet »rasa» med pojkar och män gav upphov till rykten om lösaktighet som kunde slå ett liv i spillror.

Men kvinnans dygd var inte endast hennes eget ansvar. Enligt den patriarkala logiken ansvarade hushållets överhuvud – mannen – för kvinnornas dygd. Det omfattade hela hushållet: hustru, döttrar, pigor. Lösaktighet bland husets kvinnfolk tydde på ett klenst styre och fläckade även mannens rykte. När Lena Cajsa Bohmans beteende väckte uppseende bland grannar och folk i gemen gav det ett åter-sken på mäster Bohmans anseende.

1700-talets familjestruktur var i allt väsentligt patriarkal. Kärnfamiljen med man och hustru och eventuella barn utgjorde hjärtat i hushållet, som ofta också omfattade tjänstefolk. Begreppet familj användes sällan. Far i huset var hushållets överhuvud, och hade bestämmanderätt över sin egen hustru, över hushållets barn, pigor, drängar och eventuella andra inhysingar.

I Hustavlan föreskrevs hur relationerna mellan äkta makar, föräldrar och barn och mellan husbondfolk och tjänare skulle te sig. Hustavlan ingår i Luthers lilla katekes, som ända fram till början av 1800-talet var en viktig del av den svenska psalmboken. Den fanns med all sannolikhet i Bohmans hushåll, precis som i de flesta andra svenska hem vid den här tiden. Hustavlan föreskriver hustruns underdånighet och mannens plikt att behandla henne väl. Husaga var tillåtet. Husbondfolket, såväl mannen som kvinnan i huset, hade rätt att aga sitt tjänstefolk. Föräldrar kunde då situationen så krävde lekamligen tukta sina barn, och den äkta mannen var i sin fulla rätt att tillrättavisa sin hustru med samma medel. Vi kan räkna med att Lena Cajsa Bohman fått smaka på riset under uppväxten. Att vörda överheten var en dygd. Att sätta sig upp mot ordningen var en synd – i förlängningen mot Gud, då den rådande ordningen var given av högre makter och inte förhandlingsbar i någon mening. Enligt 1734 års lag straffades smädeord mot föräldrar med 20 par spö eller 20 dagars fängelse på vatten och bröd. Att slå sina föräldrar kunde straffas med 40 par spö, en månad i fängelse – eller dödsstraff. I praktiken blev påföljderna sällan så brutala.

Det mest anmärkningsvärda med Lena Cajsas inledande berättelse är kanske snarast vilka friheter hon trots allt tycks ha varit be-trodd med. Med föräldrarnas goda minne och i sällskap av en gesäll kunde hon gå på konsert och promenera genom staden kvällstid. Det var först när hon inte kom hem på nätterna och föräldrarna nåddes av rykten om dåligt umgänge som fadern agerade. Men när inga av de maktmedel som stod till buds för en förälder tycktes bita på den ostyriga flickan måste mäster Bohman ta hjälp utifrån. I vårt

århundrade hade han kanske vänt sig till sociala myndigheter eller själv anlitat en terapeut. I 1700-talets Stockholm vände han sig till kämnärsrätt och stadsfiskal.

Bohman var inte ensam om att ta rätten till hjälp för att näpsa en trotsande ungdom. Under 1747 inkom åtminstone två liknande ärenden till Södra förstadens kämnärsrätt. Strumpvävarhustrun Juliana Fischer anmälde den 5 februari sin egen syster Catharina Seilitz för att »uppehålla sig på misstänkta och liderliga ställen». Flickan Seilitz sprang hos gardessoldaten Wahlberg vars hustru »danskans Cajsa» var »bekant för et wanartigt och mindre ärbart lefwerne». Flickan sändes till spinnhuset på ett halvt år.⁵⁶ Det andra fallet gällde den 12-årige gossen Petter, som anmälades av sin far för att han kom hem sent, pin full och ful i truten. Rätten slog fast att gossen var »till vanart och liderlighet benägen» och dömde honom till rasp- och spinnhus på två år.⁵⁷ Den 19 april 1758 beslutade rätten också att frige gossen Lars Larsson Tavelin, som sedan januari suttit på samma hus för uppstudighet mot anhöriga. Efter att han lovat bot och bättring tyckte rätten att det kunde vara nog, och lät gossen gå till sjöss med nästa avgående fartyg.⁵⁸

Det hände alltså att spinn- och rasphuset användes som uppfostningsanstalt och – inte minst – som hot att ta till mot ostyriga avkomor, både pojkar och flickor. I Holland och Tyskland fanns möjlighet för föräldrar att på egen bekostnad spärra in sina upproriska söner på arbetsinrättningar.⁵⁹ Kanske inspirerade förfarandet. I alla händelser förstärker de stockholmska fallen intrycket att kämnärsrätterna användes av stadens invånare, inte bara mot dem. Folk vände sig till rätten för att reda ut tvister kring stort och smått, för att få hjälp att efterlysa försvunna döttrar och förlupna pigor och för att få upprättelse efter kränkningar. Rätterna kunde fungera som en förlängning av och ett redskap för den patriarkala makten och för social kontroll – men också som en social arena där samhälleligt underordnade individer ibland utmanade herrskapsfolk.

De flesta stockholmare kom troligen någon gång under sin levnad i kontakt med kämnärsrätterna.⁶⁰ Även om man inte själv var indragen i någon process, kunde man kallas som vittne. Jämlikar, husbondfolk och tjänstefolk, grannar, familjemedlemmar, kvinnor och män anmälde och vittnade mot varandra för överträdelser av lag och moral – och, som i fallet med Lena Cajsa Bohman, för trotsighet mot föräldrar.

Mäster Bohman hade således flera skäl till att anmäla sin dotter för rätten. Varför tog han då inte någon annan samhällelig auktoritet till hjälp? Församlingens präst, till exempel. Färre människor skulle bli indragna i ärendet, vilket borde minska risken för ryktesspridning. Prästen hade dessutom rimligtvis en tyngre arsenal av skrämmande följdverkningar att hota med. Kyrkoherden i Maria Magdalena kyrka vid tiden torde ha varit Carl Michael Bellmans morfar, Michael Hermonius (1680–1749) – en man som i de historiska källorna framstår som en skrämmande gestalt.⁶¹ Gentemot fördömelse och helveteshetta torde något år på spinnhus väga tämligen lätt för en verkligt troende. Kanske är det just här vi har den springande punkten. Jag tror att mäster Bohmans agerande säger något väsentligt om den tid som han och dottern Lena Cajsa levde i.

Religionen var alltjämt central. Möjligheten finns att Bohman tillgripit alla till buds stående medel för att styra upp sin dotter och redan lierat sig med prästen. Rätten må vara en sista desperat utväg. Men händelsen vittnar ändå om en tid då helveteshoten började avklinga, då friheten hägrade och ondskan påbörjade en förflyttning från demoner och utomvärldsliga hot till böjelser inom individen. Himmel och helvete fanns på jorden, och hoten om ett nära förestående straff i detta jordeliv kanske framstod som långt mer skrämmande än en avlägsen vidräkning i det hinsides.

Kyrklig och världslig rätt

I 1700-talets Stockholm var all utomäktenskaplig sexualitet förkastlig. Samlagets enda funktion var att sätta barn till världen och fick endast ske inom det äkta ståndet. Den klerikala makten arbetade oförtrutet med att inpränta en strikt sexualmoral i sina församlingar. Vi kan utgå ifrån att Lena Cajsa Bohman var väl bekant med de kristna lärorna och prästerskapets syn på synden. Biblar, katekeser och psalmböcker fanns i vart hushåll. Genom kyrkogång och husförhör spreds lärorna till stadens alla invånare.⁶²

Kyrkans inflytande genomsyrade också den världsliga rätten. 1686 års kyrkolag stadgade att de flesta sexualbrott skulle dömas i världslig rätt, även om straffet verkställdes i kyrkan och av kyrkans män i den församling där brottet hade begåtts. Här fanns en länk mellan den världsliga makten och den kyrkliga som kommunikationsväg, dels mellan myndigheter och folk, dels mellan människorna i församlingen. Av protokollen att döma tycks det ha varit en vedertagen praxis. Men trots flera reformer när det gäller brott och straff hämtade strafflagen – inte minst när det handlade om sedlighetsbrott – sin grund i den kristna läran. Under seklets gång kom det att förändras. Mäster Bohmans drag att vända sig till rätten med sina högst privata familjeangelägenheter kan förstås utifrån en omfördelning av ansvarsområden mellan världslig och kyrklig rätt, som i sig vittnar om en mer omfattande sekularisering av samhället. Kämnråsrätterna fick utökade befogenheter, medan den kyrkliga domsmakten i konsistoriet mattades av.

Sekulariseringen märktes inom en rad områden, men den följde ingen enkel logik.⁶³ Samtidigt som den etablerade statskyrkan tappade makt och inflytande, ökade exempelvis religiositeten genom väckelserörelsernas framväxt och spridning. Under seklets gång började kyrkans särställning att något luckras upp och alternativa livsåskådningar kom att konkurrera om makten att definiera den sanna tron och den rätta vägen. Det allmänna deltagandet i kyrkolivet sjönk i alla händelser. I Stockholm var utvecklingen mer markant än på

landsbygden. Stadens präster bekymrade sig över en tilltagande religiös likgiltighet. Allt färre män och kvinnor infann sig till husförhören. Prästernas ord ägde inte längre den dignitet de tidigare haft, och de blev allt mindre inblandade i individers liv. Det tycks vara en generell tendens, synlig också i fallet med Lena Cajsa Bohman. Det kan delvis förklaras av den växande staden och den rörliga befolkningen. Det var inte möjligt att upprätta samma personliga relationer och kontroll över församlingsmedlemmarna som på landsbygden. Enligt historikerna Arne Jarrick och Johan Söderberg hade prästernas minskade makt troligen mindre att göra med verkliga inskränkningar i deras verkningssfär än med det faktum att deras predikningar inte längre gjorde lika stort intryck på folk.⁶⁴

Det gällde inte minst de kroppsliga begären och njutningarna, som inga predikningar, hur svavelosande de än var, tycktes rå på.

Köttets lust och synden

Frihetstidens och den gustavianska erans lättsinniga syn på köttets lust eller synden är mångomvitnad och spåren av den otaliga – en försupen urmakare, en skamlös nymf, orgiastiska baler och den obevekliga döden i hasorna. De fiktiva världarnas kast mellan det grova och det sirliga är välbekanta: Bellmans epistlar, Ehrensvärds burleskerier och de sinnliga skisserna av Sergel och Martin. Det brusiga, brunstiga och levnadsintensiva seklet virvlar för vår inre blick. Bellmans karnevalistiska persongalleri erbjuder exotiska motbilder till vår egen tid: smutsen och ohyran under de pudrade perukerna, de skärande kontrasterna mellan överdåd och yttersta armod, religiositetens och sensualismens samtidighet.

Lena Cajsa Bohman befann sig i skärningspunkten mellan ett samhälle där kristen etik genomsyrade medvetandet hos både överhet och medborgare och en stad där nya ideal började göra sig gällande. Vid den tid då snickarmästare Bohman drog sin dotter inför rätta föddes två barn av hundra i Stockholm utom äktenskapet. Hundra år senare var vart tionde barn »oäkta».⁶⁵

Bläddrar man bland rättegångsprotokollens digra luntor får man snabbt en uppfattning om hur vanligt det var med otrohet och utsvävningar bland både gifta och ogifta kvinnor och män ur samhällets olika skikt. Kanske speglar det också en tid då äktenskapet ofta var en pragmatisk överenskommelse. I dessa tider av resonemangsäktenskap och ekonomiska uppgörelser kunde kärlek inom äktenskapet rent av vara en källa till djupaste sorg. Asymmetri i känslomässigt beroende gav då som nu upphov till frustration, otrohet, förnedring och svartsjuka. Bland protokoll från rättegångar kring äktenskapsskillnad återfinns ibland brev mellan makar där den försmåddes känslor ännu vibrerar i raderna: en äkta make som är beredd att tolerera sin hustrus allmänt kända otrohet, en trånande hustrus förtvivlan över makens kallsinne. För visst hände det att människor gifte sig av en stor böjelse, en sjudande lustens eld, en sann och innerlig längtan.⁶⁶

Tydligast avläsbar var utvecklingen hos samhällets intellektuella och kulturella elit, som distanserade sig från den kristna överheten. Adeln avgränsade sig socialt genom att betrakta den lutherska kyrkans gemensamhetsideal som bondaktiga. I synnerhet kring sexualiteten utvecklades en moral som stod mycket långt från den kristna överhetens predikningar om avhållsamhet. Den stockholmska adeln beskrivs i samtida reseskildringar och minnen som gränslöst liderlig. Såväl män som kvinnor hade älskare och älskarinnor. Äktenskapet var endast en praktisk institution, kärleken en lek som utövades hemligt eller öppet med ett lättsinne som fått både samtid och eftervärld att häpna. Hovets kärleksintriger var välkända och föregick delvis för öppen ridå. Kungliga mätresser, som Fredrik I:s Hedvig Ulrika Taube och hertig Fredrik Adolfs Sophie Hagman, deltog öppet vid teaterföreställningar och maskerader, bodde på Riddarholmen där de höll hov och födde oäkta söner som utnämndes till riksgrevar. Inte syntes lättsinnet avta under den gustavianska eran. År 1777 skrev kung Gustav III:s svägerska, hertig Karls gemål, i sin dagbok: »för övrigt är här ingen brist på kärleksintriger; det är allmänt mod att ha älskare, och var

och en har sin».⁶⁷ Tio år senare gjorde sig nya »italienska seder» omtalade vid hovet enligt samma dagboksskribent. Axel von Fersen d.y. förfasade sig i sina memoarer:

Hovets lättfärdighet tycktes ha tagit mera fart efter Konungens återkomst från Italien. En bataljon av flickor och pojkar av förskämda seder ankommo från Stockholm, nedslogo sina bopålar i byar och lanthus omkring slottet, samt på malmen; deras mötesplats var uti slottets park, varest förövades liderligheter över alla gränser och allt vad man kan tänka sig. ... Konungen promenerade efter soupren och ända till morgongryningen med denna föraktliga pöbel, åtföljd av sina smekungar och pager.⁶⁸

Den sydamerikanske överstelöjtnanten Francisco de Miranda utlät sig också han i sin dagbok vid ett besök i Stockholm 1786 om osedlighetens utbredning vid hovet. Här hade alla älskare och älskarinnor, kvinnorna var därtill tribader och männen pederaster – det vill säga de föredrog sitt eget kön i sängen.⁶⁹

Bacchanal. Teckning från 1789 av Carl August Ehrensvärd (1745–1800).

Men det högsta ståndet var heller inte ensamt om att förjaga de demoner som tidigare seklers kristna läror hade frambesvärjt. De frihetliga idealen spred sig under 1700-talet och återfanns på alla plan i samhället. Skulptören Johan Tobias Sergel (1740–1814) och amiralen Carl August Ehrensvärd (1745–1800) producerade mängder av parodiska och obscena bilder. Samma humor och hisnande kast mellan det sublima och det groteska, mellan det gudaborna och det skabrösa som präglar delar av Bellmans diktning går igen i många tidstypiska scener. Pornografisk litteratur hittade läsare och bevarade anteckningar vittnar om en utbredd muntlig tradition av historier, fräcka visor och sällskapslekar där både män och kvinnor deltog. I ett sällskap med män och kvinnor där man fick i uppdrag att improvisera en vers innehållande orden 'mod', 'loppa', 'stod', 'hoppa' diktade statssekreterare Schröderheim ihop följande kväde:

Lik fordom Anrep uti mod
En oförvägen loppa
På Britas högra fitläpp stod
Och til den vänstra hoppa.

Någon påpasslig person bevarade poemet för eftervärlden genom en handskrift som nu återfinns på Kungliga biblioteket.⁷⁰

Också bland samhällets skikt av egendomslösa och arbetare spred sig osedligheten. Den omfångsrika dagboken efter Årstafrun Märta Helena Reenstierna berättar ingående om pigornas lättsinniga förhållande till synden ur en matmors perspektiv.⁷¹ Pigorna var »liderliga löphoror», konor och infama skökor som smög in i drängkammaren om nätterna, for på horbal och söp sig fulla på den ökända krogen Kransen. Allra värst var naturligtvis att sonen i huset, den olycksalige Hans Abraham, både söp med drängarna och låg med pigorna. Hans måttlösa leverne kastade långa skuggor över idyllen på Årsta gård, och modern beklagade sig ständigt över pigorna som förvred huvudet på både hjälparlar och husets egna män. Den hopplöst otidiga, sturska och lata pigan Lotta er-

tappades med venerisk smitta och huspigan Johanna Hjelm horade helt öppet med körkarlen Hägerström, vars hustru drev lönnkrog i Årstas bagarstuga. Hustrun fick vackert flytta sig ur den äkta sängen, där den betydligt yngre Johanna tog plats. När Märta Helena anmärkte på saken svarade Johanna näbbigt och fick medhåll av de andra på gården. Hägerströms dotter Anna Greta, som genom en olycka blivit lätt handikappad, var i sin tur så fördärvad i halsen av venerisk plåga att hon inte kunde få fram ett ord. Hon skickades till Danvikens hospital, men rymde snart därifrån till Järna, där hon sedan försörjde sig på tiggeri.

Historien är fylld av dessa glimtar av förspillda och trasiga liv, präglade av köttets lust och dess verkningar, av kamp för värdighet och överlevnad och någon njutning. Prästerskapets predikningar om förtappelsens kännbara efterräkningar lade inga band på vare sig adeln eller enkelt folks vältrande i kroppsliga njutningar.

Lena Cajsa Bohman och hennes föräldrar tillhörde emellertid varken den dekadenta adeln eller stadens egendomslösa tjänsteandar. Hushållet kunde snarare räknas till den lågborgerliga miljö där en ny moral och en ny syn på kroppen och dess krav och lidelser var i full färd med att ta plats. Den hade delvis sin grund i kristna värderingar, men byggde också på ett fysiskt ideal, där kroppslig kontroll, måttlighet, karaktärsfasthet och stabilitet – såväl känslomässig som social och ekonomisk – var fundament.

Lena Cajsa Bohman ställdes inför rätta för att hon bröt mot flera av de lagar och sociala spelregler som dragits kring henne och andra unga kvinnor. Tveklöst var hon medveten om sin plikt och skyldighet att ära och lyda sin fader. Hon visste att hennes göranden och låtanden gav en omedelbar återspeglning på hans samhällliga status och vandel. Hon kände också till prästerskapets fördömande syn på för- och utomäktenskaplig sexualitet. Auktoriteterna, såväl prästerskapet som fadern, var emellertid inte tyngre än att hon vågade utmana dem och vända sig emot dem. Vad var hennes brott? Och vilket straff riskerade hon?

Horan enligt lagen

Sedan stadsfiskalen flera gånger frågat Lena Cajsa om hon »plägat köttsligt umgänge» med någon man, gjorde hon en första bekännelse.

En söndag efter aftonsången hade Lovisa von Plat kallat Lena Cajsa hem till sig i Tyska skolhuset, beläget mellan nuvarande Själagårdsgatan och Tyska skolgränd. Tyska skolhuset var en respektabel adress. Skolan, som startats redan 1612, var 1747 ännu igång. Hur kunde det komma sig att Lovisa von Plat var inhyst där, bland skolpojkar och magistrar?

I en historik över Tyska skolhuset, publicerad i ett nummer av *Stockholmstidningen* från 1824, berättas hur »frambyggningen» på 1730- och 1740-talen renoverades och gjordes en våning högre, medan »bakbyggningen» förföll. På 1770-talet hyrdes hela den östra delen ut till bostäder. Kanske såg det likadant ut 40 år tidigare? Av rättegångsprotokollen framgår att Lovisa von Plat inte var den enda hyresgästen på adressen; där bodde också boktryckargesällen Lars Rankstedts hustru Catharina Rankstedt och en präst.

Till sin bostad hade Lovisa von Plat bjudit Lena Cajsa Bohman för att hon ville prata om en tjänst som major Kurck vid Smålands kavallerieregemente erbjöd. När Lena Cajsa kom fram fanns två män redan i lägenheten. Den ene kallade sig baron von Ungern. Den andre hette Palmfelt, och hade sitt hus vid Skeppsbron. Senare i rättegången betitlades också han baron. Det tycks röra sig om en kammarherre; hus med nuvarande nr 10 på Skeppsbron ägdes vid seklets mitt av kungliga kammarherren baron Gustaf Palmfelt.⁷²

Över huvudet på Lena Cajsa hade von Plat och de två männen diskuterat på franska; språket på modet i 1700-talets Stockholm, som talades vid hovet och fungerade som klassmarkör av högre samhällsskikt. Lovisa von Plat behärskade franska. Lena Cajsa gjorde det inte. Men så mycket begrep hon ju att det var om henne sällskapet konverserade. Man kan föreställa sig de värderande blickarna när priset om tre plåtar diskuterades. En plåt var det folkliga uttryck-

et för en daler kopparmynt. I dagens penningvärde motsvarar tre plåtar ungefär 135 kronor.⁷³ Det förefaller märkligt lite.

Att oskulder – spelade eller verkliga – auktionerades ut till högstbjudande var vanligt. I boken *Erotic exchanges. The world of elite prostitution in eighteenth-century Paris* skriver Nina Kushner om företeelsen i 1700-talets Paris. Unga flickor, i synnerhet oskulder, var hett eftertraktade och kunde betinga ett högt värde. Det förekom att föräldrar själva var aktivt involverade i utauktionerandet av sina döttrar.⁷⁴ Oftast handlade det om svårt ekonomiskt pressade mödrar som såg möjligheten till förtjänst på döttrarnas kroppar som en väg för familjen undan armod och svält. Det var uppenbarligen inte fallet med Lena Cajsa Bohman – även om det så småningom skulle uppstå rykten kring moderns inblandning i flickans möten med okända män.

Man kan föreställa sig Lena Cajsas anspänning, den paradoxala känslan av att både befinna sig i den intensiva brännpunkten för sällskapets intresse och samtidigt vara utesluten ur och underordnad deras intima kotteri. Sedan hade affären gjorts upp, över huvudet på flickan. Lena Cajsa lämnades ensam med Palmfelt, som gått segrande ur budgivningen. Bakom en skärm i kopplerskans lägenhet stod en brits, och på den britsen hade baron Palmfelt och Lena Cajsa idkat »köttlig beblandelse». Efteråt hade baronen betalat. En plåt hade Lena Cajsa behållit själv, de andra två gav hon till von Plat.

Hur många gånger hade då den här historien upprepat sig, undrade stadsfiskalen. Lena Cajsa menade att hon legat med män hemma hos Lovisa von Plat vid sex tillfällen. Den natt hon inte kommit hem hade hon som fadern misstänkt blivit kvar hos von Plat. Men något oanständigt hade det aldrig kommit till. Bråk hade brutit ut mellan von Plat, baron Wrangel och en herre vid namn Trotzig samt några ryska officerare på besök. Sällskapet hade gått ner på gatan och ställt till med mycket buller.

Under de följande rannsakingarna skulle det framkomma att Lena Cajsa varit med flera män och vid flera tillfällen. Under detta

andra förhör erkände hon till sist olovligt umgänge med sju män. Förutom baron Palmfelt hade hon träffat en okänd officer i gardesuniform. En annan gång hade hon mitt i veckan, »en söcknedag» efter middagen, övertalats att ligga med handelsmannen Anders Rotsteins bodbetjänt, en man vid namn Tecks. Hon hade då blivit lovad åtta plåtar för besväret av von Plat, men fick inte mer än en riksdalers transportsedel, som von Plat strax tog hand om.⁷⁵ Greve Carl Fridrich Liewen kom härnäst, en vardagseftermiddag. Han betalade 16 sexstyver, av vilka Lena Cajsa själv behöll sex och gav tio till Plat, som alltid ville ha reda på hur mycket pengar männen lämnat. En annan greve vid namn Wachtmeister, boende i Staden mellan broarna, och en herre vid namn Sekörström, hade en eftermiddag vardera mitt i veckan legat med henne. Några pengar hade Lena Cajsa inte sett till. Hon tvivlade inte på att Lovisa von Plat tagit betalt, då hon konverserat gästerna på vägen ut. En annan eftermiddag mitt i veckan hade Lena Cajsa varit i lag med en herre som hon inte kunde uppge namnet på. Han bar uppseendeväckande klädsel: »en brun klädesräck med förgylte knappar, och swart sidentygs wäst samt haft silfwerwärja på sig och Plume i hatten». Enligt Plat bodde herrn på Norrmalm. Det var Stockholms förnämsta stadsdel, med många eleganta privatbostäder och flera hotell för utländska ministrar. Kanske var främlingen en tillfällig internationell gäst. Inte heller han hade betalat Lena Cajsa, men pratat med Lovisa von Plat vid utgåendet.

Rätten häpnade inför Lena Cajsa Bohmans rättframma bekännelser. Pappans reaktion kan vi bara försöka föreställa oss. Medan respektabelt folk arbetat, gått i kyrkan och skött sina sysslor hade dottern sprungit på horbaler och i kopplerskors hus, ljugit sin far full och legat med främmande män, den ena efter den andra; grevar och baroner och utländska herrar i sidenväst och med plym i hatten likaväl som simpla bodbiträden – och flickan hade knappast en gång fått betalt. Just detta förhållande uppehöll sig stadsfiskalen vid.

Frågades om hon icke tyckte illa wara, tå hon icke feck penningar? Swarade nej, hon skall intet brytt sig therom.

Frågades, om hon intet elljest fådt någon granlåt eller nipper, och om von Plat icke gjordt henne något löfte, efter hon så ofta skall warit henne till willjes? Swarade hon till thet förra, att hon ingenting, utom thet hon redan berättadt skall fådt, och till thet sednare, at von Plat bedt henne wackta sig för förälldrarne, så at the intet fingo sådant weta, så skulle hon göra henne någon douseur.

Pengarna var inte någon lockelse för Lena Cajsa, sade hon. Ingenting hade hon fått, och ingenting hade von Plat lovat, annat än någon liten favör om hon lyckades hålla hela arrangemanget hemligt för föräldrarna. När stadsfiskalen frågade om någon betalning gjorts var det inte för att få klarhet i huruvida Lena Cajsa Bohman hade gjort sig skyldig till prostitution eller inte. Det tycks snarare ha handlat om nyfikenhet, kanske förundran. Varför Lena Cajsa lät sig »bruka till skörlevnad» utan någon ersättning förbryllade herrarna i rätten. Däremot gjorde det för hennes vidkommande ingen skillnad när det gällde brottets art eller straffets omfattning.

Ordet prostitution fick sin moderna definition först under senare delen av 1800-talet, då det lånades in från franskan.⁷⁶ Mönstret tycks ha varit detsamma också i andra europeiska städer. Före 1800-talet var prostitution inte identifierat och särskilt från annan sedeslöshet vare sig juridiskt eller lingvistiskt. Penningtransaktionernas vara eller inte vara i fråga om olovlig sexualitet spelade ingen roll för brottets art. Handeln med sexuella tjänster under 1700-talets mitt diskuterades inte vare sig som ett problem i sig, som en trängande fråga att lösa eller som en samhällelig nödvändighet.

Att begå hor var detsamma som att »idka köttslig beblandelse», som det ofta hette, med någon annan än med den man äktat. Horan, enligt lagen, var kort och gott den kvinna som begått äktenskapsbrott. Hor betraktades som en allvarlig förbrytelse och ett brott mot det av Gud

instittade äktenskapet. Både män och kvinnor kunde göra sig skyldiga. Enligt 1734 års lag var dubbelt hor, då båda parterna var gifta med andra, belagt med dödsstraff för bägge parter. Enkelt hor innebar att endast den ena parten var gift. Det straffades med höga böter. Hor var också ett giltigt skäl för att begära skilsmässa. Den otrogna parten förlorade då hälften av sin giftorätt i boet. En otrogen kvinna miste dessutom sin morgongåva. Den skyldiga frånskilda parten fick därefter inte gifta om sig förrän den första maken eller maken mist livet eller skaffat en ny äkta hälft. Därutöver dömdes den skyldiga till böter och skrift i kyrkan.⁷⁷

Sexuella handlingar utom äktenskapet var således enligt lag svåra förbrytelser. Det fanns dock ingen lag som vände sig direkt mot just handel med sexuella tjänster – och inte förrän en god bit in på nästa sekel skulle prostitutionen komma att bli definierad som »det stora sociala onda». Då var det inte längre olagligt med samlag före äktenskapet. Ett romantiskt kärleksideal hade växt fram, som åtminstone i teorin skulle ligga till grund för äktenskapet. När sexualiteten inte längre var illegal, och när äktenskapet idealt sett byggde på kärlek snarare än på ekonomiska överenskommelser, blev andra sakförhållanden centrala för att upprätthålla skillnaden mellan ärbara och fallna kvinnor. Den ekonomiska transaktionen fick en avgörande betydelse och prostitution definierades med ett cirkelresonemang: prostituerad är den som prostituerar sig, och prostitution är det som prostituerade utför. Det är en samtidigt både snävare och vidare definition än den äldre juridiska definitionen av hor. Snävare därför att det förutsätter en ekonomisk transaktion. Vidare för att det omfattar mer än en kriminell handling. Hor begår man, prostituerad är man. Medan 1700-talets hora var den kvinna som ansågs begå hor på grund av lust, hade 1800-talets hora börjat förstås som en kvinna som tog betalt för sin gunst. Något tillspetsat kan man uttrycka det som att prostitution under det kommande seklet utvecklades från handling till tillskriven identitet. Och medan myndigheterna under 1700-talet straffade handlingen, brottet att ha sex utom äktenskapet, riktade 1800-talets åtgärder in sig på den prostituerades

person. Själva handlingen, prostitutionen i sig, var ju tolererad så länge den var känd av myndigheterna. Reglementeringens rutiner för inskrivande i prostitutionsrullan, de regelbundna besiktningarna och begränsningarna av rörelsefriheten skapade en särskild klass av människor.⁷⁸ Enligt A T Wistrand, som på 1840-talet skrev om bordellernas historia i Sverige, var en »liderlig kvinna» således inte detsamma som en »erkänd sköka». Skökan, menade Wistrand, var offentligt erkänd som hora, och som sådan stod hon utom lagen för sedlighet och anständighet. Hon var underställd polismakten och kunde inte klaga över våldtäkt eller brott mot anständigheten. Med reglementeringen institutionaliserades den tesen.⁷⁹

Det Lena Cajsa bekände sig skyldig till var emellertid inte hor. Även könsumgänge före äktenskapet, så kallat lägersmål, var olagligt under 1700-talet. Äktenskapslöfte var en förmildrande omständighet – i synnerhet om det förverkligades. Då kallades brottet lönskaläge. Det straffades enligt missgärningsbalken från 1734 med pliktball och böter: tio daler för mannen och fem för kvinnan. Upprepades brottet dubblades boten.⁸⁰

Pliktballen, även kallad horpallen, skampallen eller tjuvpallen, stod oftast i vapenhuset eller längst bak i kyrkan. Skrift och avlösning innebar att den dömda skulle erkänna sina synder, uppvisa ånger, lova bot och bättring och få förlåtelse av kyrkans man. Vid uppenbar skriftning fick den dömda sin skam förevisad inför hela församlingen. Enligt etnologen Jonas Frykman, som i avhandlingen *Horan i bondesamhället* undersökt den ensamstående moderns roll på landsbygden i södra Sverige, var förfarandet för många kvinnor så oerhört skamligt att de gjorde vad som helst för att slippa undan – några tog till och med sitt liv, trots det oerhört starka tabu som var förbundet med självmord. Sedan 1741 var den uppenbara kyrkoplikten borttagen. I stället användes hemlig avlösning. Det innebar att den dömda fick bekänna och ta emot förlåtelse i sakristian. Frykman fann att prästerna kunde göra sina egna tolkningar av lagen. Ville prästen inskräpa skammen extra hårt förlade han helt enkelt skriftningen så

att den sammanföll med kyrkogåendet, så att församlingen kunde ta del av syndabekännelsen. Kanske förekom det även i Stockholm.

Lena Cajsa var ganska ovanlig i den meningen att hon förhörde utan att ha avslöjat sig med några konsekvenser. Merparten av alla som drogs inför rätta i sexualrelaterade brott var ensamstående kvinnor som blivit med barn. För en havande kvinna fanns få möjligheter att undkomma. Hon kunde maskera lönskaläget genom att snabbt gifta sig, eller försöka dölja sin graviditet och föda i lönnedom. Att föda obemärkt och döda barnet kunde ses som den enda möjliga utvägen ur en hopplös situation. Hur många barn som kom till världen bara för att omedelbart förpassas in i evigheten kan vi inte veta. Under år 1747 upphittades på Södra malmen i Stockholm ett dött spädbarn. Det var ett nyfött flicka-barn som flöt i sjön vid Stadsgården. Fyndet gav upphov till skvaller och anklagelser och en serie rättegångar där kvinnor beskylldes för dådet och i sin tur anmälde ryktesspridare för ont förtal.⁸¹

Mord på späda barn var ett återkommande bekymmer under 1700-talet. I synnerhet som befolkningsökningen var låg och barnadödligheten mycket hög även bland önskade och efterlängtnade barn som fötts inom äktenskapet. När den uppenbara kyrkoplikten, som fungerade som ett skamstraff för oäkta mödrar, avskaffades 1741 var ett syfte att mildra den sociala skam som kunde utgöra motiv för barnamord för desperata mödrar. När Gustav III 1778 införde den reform som skulle komma att kallas Barnamordsplakatet, avskaffades också kravet på barnmorskor att vittna om barnafödslar och kvinnor fick rätt att föda anonymt. Nyfödda barn skulle därefter kunna noteras i kyrkböckerna med namn och födelsedatum, men med både okänd fader och okänd moder.⁸²

Även abort förekom. Desperata kvinnor åt giftiga växter blandade med tjära eller stack hål på fosterhinnan med ett långt vasst föremål för att fördriva sina foster. Det innebar stora risker också för modern.⁸³

I rättegångsprotokollen tas också hittebarn upp. På Södra malmen hade under år 1747, när Lena Cajsa Bohman stod inför rätta, två späda barn upphittats i »ärliga mäns portar». »Gudlöst och tygellöst folk»

antogs ha lagt barnen där. Beskrivningarna av hur barnen var nerbäddade och påklädda tyder ändå på omsorg. I Stockholm fanns ännu endast ett barnhem: Allmänna barnhuset vid Drottninggatan, som varit i bruk sedan 1633.⁸⁴ Fram till 1785 gick det under namnet Stora barnhuset. År 1753 öppnade ännu ett hem för övergivna och föräldralösa barn, av frimurarna i hyrda lokaler på Östermalm.⁸⁵ Också där hände det att hittebarn placerades på trappan. Men det vanligaste tycks trots allt ha varit att en kvinna som blev havande utan att vara gift födde sitt barn och tog sitt straff. Även män blev ställda inför rätta och dömda – men de var långt färre än kvinnorna.

Inom Södra malmen tog sig kämnärsrätten an 56 lägersmål under året 1747. Då får man betänka att befolkningen var ytterst begränsad. Ingen statistik finns. I hela staden bodde runt 58 000 människor. Söder var mycket glest befolkat. I början av rättegångsboken finns en sammanställning över tidigare års sedlighetsbrott. År 1745 dömdes 10 män och 34 kvinnor för lönskaläge vid Södra förstadens kämnärsrätt. År 1746 var de dömda männen 16 och kvinnorna 32.⁸⁶ Historikern Björn Bergfeldt har sammanställt antalet dömda för lägersmål vid Norra förstadens kämnärsrätt från 1705 till 1785. I genomsnitt dömdes i omkring 100 mål per år. Det gör lägersmålet till det vanligaste brottet i Stockholm. Statistiken visar också på stora förändringar över tid. Fram till 1769 ökade antalet domar från under 10 vid seklets början upp till närmare 150, för att därefter dramatiskt minska. Några år efter att det blivit möjligt att föda obemärkt dömdes endast ett litet fåtal personer för lägersmål.⁸⁷

Det fanns alltså ingen lag som vände sig direkt mot kommersiellt horeri i 1700-talets Stockholm. Däremot fanns en sträng lag om koppleri och skörlevnad. Den stadgade att den som höll hus där lösaktighet bedrevs straffades med kåken i tre dagar. Kåken var stadens skampåle, där arrestanten stod tjudrad till allmänt begapande. På den tredje dagen skulle den straffade bli hudstruken av bödeln, det vill säga piskas till huden föll av. Därefter väntade allmänt arbete i tre år. Koppleri var enligt lagen tveklöst ett svårt brott. Kvinnor som »lät sig till otukt nyttjas» i kopplares hus skulle enligt lagen dömas till böter eller allmänt arbete.⁸⁸

Paltar och nymfer

De kvinnor som varit inbegripna i vad vi idag skulle kalla prostitution dömdes ofta som lösdrivare. Det var i lag förbjudet att sakna försörjning. Kvinnor och män som gick »lösa och lediga» i staden riskerade att få separationsvakterna efter sig. För en man innebar det att han måste ha arbete eller förmögenhet. För en kvinna handlade det om att bevisa att hon antingen kunde försörja sig själv eller att hon stod under en mans beskydd, som städslad, som dotter eller som hustru.

Stadsvakten hade i uppdrag att patrullera staden i brottsförebyggande syfte, gripa löst folk, vakta vid eldsvådor, se till att krogar stängde på utsatt tid och föra våldsamma personer och misstänkta tjuvar i förvar.⁸⁹ De var uniformerade och beväpnade med både värja och musköt. Lönerna och anställningsvillkoren var förhållandevis usla. På 1720-talet bildades separationsvakten eller tukthusvakten för att avlasta stadsvakten med misskrediterade sysslor, som att bevaka tukthusfångar som höll gatorna rena eller gripa tiggare och lösdriverskor. Separationsvakterna, i folkmun beslagskarlar eller paltar, bemannades av kasserat folk ur den egentliga stadsvakten. De var förbrukade åldringar eller vanföra män, klädda i blå uniformer med gula uppslag och utrustade med saxtänger av järn. Med dem kunde de hålla ett fast grepp om halsen på bråkmakare och lösdriverskor. »Paltarna» hade ett särskilt incitament att jaga förbrytare: deras arbete avlönades på provision. För varje gripen person fick de sex daler kopparmynt.

Vaktstyrkornas uppgift var inte endast att hålla fridstörare under uppsikt. De skulle också sätta överksamma i arbete. Under 1700-talet blev samhällsnyttan en ledande dogm. Att vara en »lös och ledig person» var inget eftersträvänsvärt. Varje medborgare skulle bidra till samhället med sin utstakade del i samhällsordningen. En mängd kungörelser från tiden vittnar om myndigheternas ihärdiga jakt på de tjänst- och försvarslösa individer som undandrog sig sina plikter.⁹⁰

»Alla lättingar och tjänstlösa personer, jämväl alla lösa kvinnspersoner, vilka tvärt emot de ofta skedda publikationer, löpa med korgen kring gator och i husen, skola genom stadens betjante bliva upptagna och föras till Rasp- och Spinnhuset att brukas till det där förordnade arbete, varest de ock hava att åtnjuta sitt underhåll emot arbetets fortsättande. Härjämte antyddes alla husvärdar att de likmätigt tjänstehjonsordningen 1 § inom åtta dagars tid efter denna publikations datum uti vederbörande kämnärsrätter uppgiva alla hos dem boende personer jämte behörig underrättelse om deras hantering och näringsmedel.»

Den 12 september 1724 kom en publikation som närmare definierade det klientel som skulle sändas till spinnhuset på Långholmen. Påminnelser krävdes, vilket väl snarast talar för att det fanns liten benägenhet att anmäla de kvinnor som utan tillstånd idkade försäljning på stadens krogar.

Alla som hyrde ut rum eller höll krog i Staden och på malmarna var skyldiga att anmäla »löst och wanartigt folk» som visade sig i deras lokaler. Från 1798 var det enligt en kungörelse från Överståthållarämbetet förbjudet för »löst folk» att stryka omkring på gatorna efter klockan tio om aftonen.

Sedan 1624 skilde en författning mellan rätta och orätta fattiga. De »rätta fattiga» var de medellösa och ofärdiga män, kvinnor och barn som hörde till staden. De tilldelades så kallade tiggarpass. Orätta fattiga var människor som inte hörde hemma i staden, som varvade sitt tiggeri med otukt eller stöld eller som ansågs kunna försörja sig själva genom hederligt arbete.⁹¹ De sågs som bedragare som försökte undkomma sin roll i samhället; ett rörligt och svårkontrollerat klientel förknippat med brottslighet, smitta och liderligt leverne. Lösdrivare och tjänstlösa fattiga hade ingen plats i staden, de hörde inte hemma

i den gudomliga ordningen och skulle förvisas eller sättas på arbetsinrättning. Paltarnas roll var att infoga dem i ordningen. Sysslolösa män rekryterades till krigsmakten, som ständigt led brist på folk. Barn som drog runt och tiggde placerades på barn- eller tukthus tills de ansågs kunna arbeta för sitt uppehälle. Kvinnor som löpte omkring i staden utan giltiga ärenden sattes i arbete på spinnhuset.⁹²

Hotet från »paltarna» måste ha varit ständigt närvarande i medvetandet hos de kvinnor som levde utan laga försvar – och ett verkningsfullt hot mot kvinnor som liksom Lena Cajsa trotsade både den patriarkala ordningen och lagen. Många rapporter om oroligheter i staden handlade om överfall på paltarna. Drängar och gesäller gav sig på stadens vakter, och det hände att olika vaktstyrkor drabbade samman i konflikter. Också i den karikerande bildkonsten utmålades separationsvakterna som krumma, skumögda och fula. Det skvallrar om att det var en föga populär kår med sina räder mot krogar och ställen berömda för liderlighet, olovlig utskänkning och spelande.⁹³

Paltten med en kvinna hållen med en tågstump kring handleden var troligen en rätt vanligt förekommande syn på Stockholms gator och torg. Det är en tematik som återkommer på flera målningar från samtiden. Teckning av Carl August Ehrensvärd, okänt årtal.

[...]
Men himmel ach! hur bytes alt om!
Bäst Ulla ömsa stubbar,
I dörrn på tröskeln, gissa hvem kom,
Jo fyra halta gubbar:
En med värja sned och vind,
Och med en tågstump den andra,
Och den tredje som var blind,
Tog Nymphen bort och vandra.
[...]

I Fredmans epistel 36 av Carl Michael Bellman lyckas paltarna gripa Ulla Winblad. Hon har vilat innanför skänkrummet på en av stadens krogar, intensivt betraktad av krögarfar, när fyra paltar griper och för bort henne med en tågstump om armen.

I Bellmans färgrika sångskatt utgör paltarna ett ständigt hot – kalaset bryts, skrålandet tystnar, musiken upphör, nymferna grips när den förhatliga »blå armén» stövlar in, halta och lytta och oresonliga. Paltarna framställs som glädjedödare och grymma förföljare, både klumpiga och illasinnade. Bellman ställer sig i epistlarna konsekvent på Ulla Winblads och de andra nymfernas sida mot myndigheterna. Bortom diktarens vy ruvar spinnhuset som en hotande skugga över nymferna. Spinnhusets insida förblir främmande, bortom skaldens och åhörarens synfält; nymferna leds bort från den virvlande dansen eller myllret på gatan, de försvinner, förtvinar eller dör på spinnhuset bakom de höga planken på ön Långholmen.

Sjukdom, förnedring och förtvivlan präglade verklighetens spinnhusliv. För en ung mamsell som Lena Cajsa Bohman, som bodde i ett nybyggt hus och försörjdes av sina föräldrar under synbart ordnade borgerliga förhållanden, måste det ha tett sig som en skrämmande och skoningslös värld. Vi kan nog vara ganska säkra på att hon hört talas om spinnhuset, om leda och om fasor bakom planket. För Lena

Cajsa var spinnhuset sannolikt både en mytomsvävad realitet och ett skrämmande hot. Nog måste hon ha förstått att hon riskerade hamna på denna stadens institution för de ärelösa. Hur mycket hon kände till om livet innanför murarna på Långholmen kan vi inte veta. Men nog borde historier ha sipprat ut, nog borde hon ha förstått skammen och förnedringen i ett sådant straff. Det var den värld hon riskerade att hamna i för sina brott.

Ändå erkände hon.

Biljetter, betjänter och bud

Det börjar bli svettigt under peruker och kråskragar i kämnärsrättens lokal i Södra stadshuset. Solen flödar genom tunna glas. Kämnärerna förundras i högsommarvärmen inför mamsell Lena Cajsa Bohmans vittnesmål. Hon är knappt fullväxt än. Ändå berättar hon framt och utan vidare krusiduller om det ena otuktsmötet efter det andra med män som betalade till Lovisa von Plat för tid med henne. Ganska snart framstår hon snarare som ett beredvilligt vittne än som en skygg och skamsen anklagad. Kanske upplever hon att rätten ser henne mer som ett ögonvittne till olagligheter än som en förbrytare? Hennes svar är naturligtvis färgade av situationen – av vad hon tror att rätten förväntar sig eller vad som kan gynna henne. Eller vill hon reta eller chockera sin far? I alla händelser svarar hon uttömmande och berättar också sådant som rätten inte frågat efter – även detaljer som knappast främjar henne själv.

Lena Cajsa Bohmans vittnesmål ger intryck av en vilja att vara ärlig och utförlig – ett omdöme som också rätten delade. Hennes berättelse ger ledtrådar till den kommersiella sexualitetens historia – ledtrådar som vi kan nysta vidare på för att förstå förutsättningarna för handeln.

Så hur gick det hela till? Hur kunde en flicka från en hyfsat välbeställd familj ur borgarklassen undkomma sina föräldrars vakande ögon och sina egna plikter? Hur stod Lovisa von Plat och Lena Cajsa Bohman i förbindelse med varandra? Var, när och hur träffade Lena

Cajsa männen? Flickans vittnesmål tar oss vidare i historien och berättar om den roll som staden som rum spelade i detta drama.

Efter det första besöket hos von Plat i Tyska skolhuset inleddes enligt Lena Cajsa ett intensivt samröre mellan henne och Lovisa von Plat. Krogen var platsen där von Plat sökte nya kontakter, men det tycks inte ha varit där handeln i huvudsak bedrevs. I stället återkom von Plats eget hem som en plats för uppgjorda möten. Där, berättade Lena Cajsa, låg hon med männen på en säng som stod gömd bakom en skärm. Kanske fanns få rum i bostaden.

Andra gånger följde Lena Cajsa kopplerskan på utflykter till stadens gröna utkanter, till Blockhusudden eller till olika utvårdshus. Stockholmarnas utflyktsmål framför andra var då som nu Djurgården, ett vidsträckt naturområde i stadens utkant som sedan 1500-talet varit jaktpark och som under 1700-talet kom att transformeras till en mer eller mindre vild tummelplats för stadens nöjeslystna. Här låg enkla våffelbruk, illa beryktade utskänkingsställen, sockerstånd och utvårdshus, men också vackra gläntor, ekbackar och lundar väl lämpade för picknick i det gröna. Det var också till Djurgården Lena Cajsa Bohman for i sällskap med Lovisa von Plat. Kanske klev de i roddarmadammernas båtar vid någon av Skeppsbrons tre roddartrappor och tog sig vattenvägen till Djurgårdens hamn. Ibland hyrde de en droska.

En anledning till att söka sig utanför tullarna var att undvika patrullerande polis som spanade efter lösdriveri, spel, fylleri och otuktigt leverne. På von Plats initiativ sökte de också upp sällskap och bekanta män i deras bostäder längs vägen. Lena Cajsa berättade för rätten om hur de på väg hem från Djurgården en kväll stannat till hos greve Liefven, som bodde nedanför »Enkehuset» – förmodligen borgerskapets änkehus som låg vid Kungsträdgården. Under besöket hade baron Palmfelt och löjtnant Anrepp kommit förbi. Det var mörkt i rummet och Lena Cajsa och Lovisa hade sprungit upp och gömt sig bakom dörren till den andra kammaren. Lena Cajsa kunde inte hålla sig för skratt, och på det sättet blev de avslöjade och

igenkända. När så greve Liefvens bror kom hem och blev »otålig öfwer theras wistande ther» fick det hela ett abrupt slut.

En söndag, berättade Lena Cajsa för rätten, hade hon besökt »hustru Buckner», som hade sin bostad på Drottninggatan. Buckner var sannolikt Anna Stina Buckner, knappmakaränka boende i kvarteret Vinkelhaken. Besöket hade varit Lilla Stinas idé. Lilla Stina hette egentligen Stina Forsberg och bodde på Baggensgatan. Förmodligen var hon piga i något hushåll där, eller så bodde hon som Lena Cajsa fortfarande hemma hos sina föräldrar. Flickorna blev väl mottagna, bjudna på både mat och dryck, och invisade i kammaren. När de gick bad hustru Buckner flickorna komma åter dagen därpå. Det gjorde de. Denna måndagseftermiddag var Buckners hus fullt av karlar. Lena Cajsa kände igen flera som von Plats gäster: greve Liefven, Schönström och andra bekanta. Då männen inför fru Buckner sade sig känna igen flickorna från von Plats tillhåll skickade Buckner dem utan vidare mankemang på porten med orden: »ja så min jungfru, jag hörer att I ären von Plats fruntimmer». Ingenting blev utav den gången, menade Lena Cajsa, emedan »den ena horkopplerskan intet tål den andra». Konkurrenten mellan dem som kopplade var tydligen stor. Kanske tolkade kvinnan Buckner flickornas besök som spionage. Samtidigt som kopplerskor fiskade efter nya fynd bland stadens flickor, hände det alltså också att flickor och kvinnor själva sökte upp de miljöer där de visste att deras utseenden och företräden skulle bedömas och prisges.

Lena Cajsa Bohman stod som bäst inför Södra förstadens kämnärsrätt och bekände den ena förbrytelsen efter den andra, öppet och otvunget. Vem spatserade just då förbi ner mot torget utanför fönstret? Lovisa von Plat i egen hög person; en detalj som antyder hur liten staden Stockholm ännu var. Stadsfiskalen skickade genast ut vaktmästaren efter den misstänkta kopplerskan och denna hade ju inget annat val än att följa honom upp i rättssalen. Där medgav hon att hon var just densamma Lovisa von Plat, dotter till den avlidne officeraren Plat vid Gardiet i saxisk tjänst, född

"A Harlot's Progress", scen 1, av den brittiske konstnären William Hogarth (1697–1764), tillkommen mellan åren 1731 och 1732. På bilden har Moll just anlänt till London, och granskas lystet på gatan av en kopplerska.

i Dresden och några och 30 år gammal. Hon försörjde sig genom tvätt och sömnad och bodde med sin halvsyster i Tyska skolhuset i Staden mellan broarna. Systemen som hon delade bostad med hette Catharina Fahlberg. I en tidigare rättegång, då hon av den franska ambassadören anklagats för att ha förskingrat kläder, hade von Plat sagt sig heta Fahlberg efter sin far. När rätten konfronterade henne med de uppgifterna menade hon att moderns andra make mycket riktigt hette Fahlberg, men att Lovisas far hette von Plat och var moderns första gifte.

Inför Södra förstadens kämnärsrätt medgav von Plat nu att hon kände Lena Cajsa Bohman, »men ej för annat än hwad ährligit och anständigt är». De båda hade träffats på en bal i Staden. Där hade flickan beklagat sig över sina stränga föräldrar, som hon ville komma ifrån. Kanske kunde von Plat hjälpa henne till en anständig tjänst? I det ärendet hade Lena Cajsa sedan några gånger besökt von Plat, det tillstod hon. Några manspersoner kunde hon där- emot inte påminna sig hade varit på besök. Men vid närmare efter- tanke hade nog baron Kurck, Lena Cajsas nuvarande husbonde, varit på plats någon gång. Möjligen hade också kaptenerna Laurin och Stålhammar, för vilka Plat skötte klädtvätt, och ryttmästaren Enhielm, som hon sydde för, varit hos henne när flickan kommit på besök. Men inte hade hon skickat efter Lena Cajsa med pigan Eva eller själv väntat i porten, och aldrig någonsin hade hon väl tagit emot några pengar av flickan.

När rätten återgav för Lovisa von Plat vad Lena Cajsa Bohman berättat nekade hon ihärdigt och menade att Lena Cajsa ljög och kränkte hennes heder och goda namn. I protokollet återgav notarien ordväxlingen mellan Lena Cajsa Bohman – som här kallas Helena – och Lovisa von Plat.

Häruppå förestälte Rätten henne, vore Plat hurusom Helena Bohman friwilligt behjälpt, at hon wid åtskillige tillfällen hon blifwit af henne efterskickad, skall träffadt manspersoner i hennes Cammare, och med them haft kiötsligt umgänge, samt lemnat henne penningar, som hon af samme manspersoner therföre skal undfädt. Öfwer hwilket von Plat sig utlät at Helena Bohman tå sagt en grof och hennes heder samt goda namn mycket rörande osanning för hwilket hon Bohman ej lärer böra undgå att taga answar, skolandes ej weta af annat, än hwad ärligit och anständigt är. – Bohman sökte erindra henne, hurusom hon gifwit till henne 12 daler af the 18 hon fädt af Baron Palmfeldt, 10 piece af the 16 hon bekommit af Gref Liefven, och + daler sedlan hon fädt af Handelsbetienten Teshs, med hwilka hon, von Plat, henne skall ihopkopplat; Hwarföreutan von Plat sielf skall upburit penningar af en wed namn Schönström, Grefwe Wachtmeister och 2ne henne till namnet okända personer, en med bruna kläder, och en med Gardies uniforme; men von Plat bestridde sådant alldeles, och sade sig wäl kiänna samma herrar, och at the, torde kända warit i hennes hus, utom Gref Wachtmeister, men påstod therjemte at the ingen oanständig lefnad ther förddt, så wida henne witerligit är.

Bohman fortfor widare, at Gref Wachtmeister, om icke i anseende till annat, dock utaf thes med guld broderade kläder, inrikes Herrar till brukande förbudne, wäl skall kunna igenkännas och kommas ihog, om hon von Plat allenast skall willja tillstå sanningen, erhindrandes henne jemmäl, huru som hon fädt 9 plåtar för en wid namn lilla Stina, af Handelsbetienten Zelling, med hwilken hon skall plägat olofligt umgänge hos henne; men hon nekade, så wäl thertill, som till thet föregående enständigt, med utlåtande theshos, at hon undrade, thet hon Bohman, icke blygdes wed, bruka en så skändelig osanning för Rätten.

Lena Cajsa talade direkt till Lovisa. Delar av rättegången framstår som ett samtal där parterna bryter in och för sin egen talan, talar direkt till varandra och ställer egna frågor. Lena Cajsa Bohman försökte väcka Lovisa von Plats slumrande minne. Kom hon verkligen inte ihåg hur Lena Cajsa gav henne tolv daler av de arton hon fick av baron Palmfelt? Och pengarna som hon fick av greve Liefven och handelsbetjänten Tesh? Dessutom, gick Lena Cajsa på, hade ju von Plat själv tagit betalt av en man vid namn Schönström, av greve Wachtmeister och av två för Lena Cajsa okända män, en med bruna kläder och en i gardesuniform. von Plat bestred alldeles sådana anklagelser. Nog var hon bekant med de nämnda herrarna, utom greve Wachtmeister – men så vitt hon kände till hade inget oanständigt ägt rum. Men Bohman fortsatte att pressa von Plat genom att påminna henne om vad som tilldragit sig. Nog kände väl von Plat igen Wachtmeister? Nog skulle hon, om hon svarade ärligt, minnas en man klädd i guldbroderade kläder; de var ju trots allt förbjudna för svenska herrar och därför rätt uppseendeväckande. Och handelsbetjänten Zelling, han som betalade hela nio plåtar för att vara med Lilla Stina hos von Plat. Nog kunde hon komma ihåg?

Skäms du inte att dra en så oskäligen osanning inför rätten? undrade von Plat. Men mamsell Bohman vek inte från sin historia. Mindes inte von Plat resan till Djurgården? Och det snöpliga slut som aftonen hos greve Liefven fick? Lena Cajsa påminde henne också om att von Plat gått i borgen för henne för en vit nopkinskjol. Hon hade burit en vit kjol av dräll, som von Plat menade alls inte dög till att visa sig för ungarlar med. Och så gick hon på och angav och berättade om vad som ägt rum, och hävdade att allt hon sade var sanning.

Helena Bohman påminde, at hon, von Plat, gådt för henne i borgen för en hwit nopskinskiortel hos en hustru, emedan hon tå haft på sig en hwit kiortel af dräll, then von Platt skall sagt intet kunde passera, at wisa sig för ungarlar med hwilken kiortel hon wed hemkomsten för sine föräldrar skall sagt sig

kiöpt för penningar hon af Ryska cavallierer [...], för förfärdigad söm, unfådt. Hwilken Bohmans utsago von Plat i så måtto widgick at hon wäl för noppskinskiortelns betalning gådt i borgen, men skall icke fäldt then utlåtelse Bohman berättadt.

Lovisa von Plat nekade. Aldrig hade hon förlett flickan Bohman till något oanständigt. Tvärtom. Enträget hade hon förmanat henne till beskedlighet och lydnad gentemot sina föräldrar. Hon hade ju till och med brev hemma som kunde bevisa saken; brev som Lena Cajsa skrivit till Lovisa von Plat med vädjan om hjälp att komma undan sina stränga föräldrar. I efterhand, ja, menade Lena Cajsa, och på von Plats uppmaning.

Nu läste man upp det brev som Lena Cajsa skulle ha skrivit till henne. I brevet klagade hon över stränga föräldrar, i synnerhet en »malitieuse» karl till far. Lena Cajsa ville rymma hemifrån och bad von Plat om hjälp. Också en avskrift av Lovisa von Plats svar fanns lägligt nog att tillgå, där von Plat sade sig vilja hjälpa Lena Cajsa, men i första hand rådde henne att »gå sine föräldrar under ögonen och åtlyda them, samt förblifwa hemma till hösten, tå hon will skaffa henne en hederlig tjänst».

Med det ansåg von Plat det vara bevisat att hon aldrig förlett flickan till något oanständigt. Tvärtom – hon var själv ett offer för elakt förtal.

Men Lena Cajsa protesterade. von Plat hade både bett henne skriva brevet och dikterat innehållet för henne. Dessutom hade hon instruerat Lena Cajsa att riva sönder de biljetter som skvallrade om att hon sänt efter henne. Och nu plockade rätten fram ännu ett bevis mot Lovisa von Plat. Till rätten hade just en sådan biljett inlämnats. Vem som lämnade beviset framgår inte. Biljetten hade upphittats i »Banco Kommissarien Robsuluns bakgård vid portgången», men var ställd till hans hushållerska Catharina Thun.

Kombinationen av den sirligt högtravande om än felstavade franskan och det grova språket framstår som typisk för tiden och

miljön. I Lovisa von Plats värld möttes seklets vurm för de förfinat höviska franska manéren, tidens uppdrivna begär efter njutning, nöjen och förhöjd livskänsla och det grovkorniga och enkla som ofta dolde sig bakom förklädnader och förställning. Det påminner om Bellmans tvära kast mellan det gudalika och det burleska.

Men hade Lovisa von Plat skrivit denna sedel? Naturligtvis inte, menade hon själv. Inte kände hon heller den kvinna som biljetten var ställd till. Rätten lät då Lovisa von Plat lämna prov på sin handstil – och fann föga förvånande att pikturen på sedeln och på skrivprovet skiljde sig alldeles. Helt lät man sig inte nöja med detta konstaterande, utan skickade efter hushållerskan Catharina Thun. Hon sade sig vara 32 år gammal, född i staden och dotter till den avlidne skepparen Jonas Thun. Men någon Lovisa von Plat hade hon aldrig hört talas om och sedeln hade hon då inte sett förr. För den delen kunde hon varken läsa eller skriva. När rätten konfronterade henne med Lena Cajsa och Lovisa förnekade de alla att de kände igen varandra – och med det avslutades dagens rättegång.

Biljetter var uppenbart betydelsefulla i handeln med sexuella tjänster. Kopplerskornas roll att hitta flickor till män som sökte sällskap krävde snabba kommunikationer och logistik. Samtidigt behövde de undvika att bli avslöjade av misstänksamma föräldrar och stadsvakter på jakt efter otuktiga tillställningar. Lovisa von Plat tycks redan 1747 ha varit en slipad kopplerska, snillrik nog att se till att ordna alibin och bevismaterial. Ensam kunde hon dock inte organisera verksamheten. Pigor spelade en avgörande roll som kurirer för att samordna och meddela sig om tider och platser för möten. Enligt Lena Cajsa var Lovisa von Plats piga Eva Harder fullt införstådd med den handel som hennes matmor ägnade sig åt. Pigan och en annan kvinna hade sprungit med bud för von Plats räkning. På så sätt kunde de agera snabbt. Det hände förstås att Lena Cajsa inte kunde komma ifrån sina föräldrar med en gång – och när hon omsider dök upp hos von Plat hade den väntande herrn redan gett upp och gått därifrån.

Ma cher seur
 Ma cher seur, war nu så god af-
 ter hofwan, och kom till mig i afton kläckan 11 då dig lägligast
 i afton kläckan 11 då dig lägligast
 lärer wara, och tag med dig syster Maja som tienar hos Fru Schantz,
 ty i afton komma några honetta
 Cavailleres till mig, som intet äro rädda om plåten och ducaten,
 utan wi på det bästa
 kan blifwa förnöjde. Om du råkar skitgreta så lät henne följä med, konan sir nog bra ut, je me
 recommande
 Ma cher seur L. von Plat.

En biljett undertecknad L von Plat lämnades in som bevismaterial i fallet med Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat. Biljetten lyder:

Ma cher seur:

Ma cher seur, war nu så god efter hofwan och kom till mig i afton kläckan 11 då dig lägligast lärer wara, och tag med dig syster Maja som tienar hos Fru Schantz, ty i afton komma några honetta Cavailleres till mig, som intet äro rädda om plåten och ducaten, utan wi på det bästa kan blifwa förnöjde. Om du råkar skitgreta så lät henne följä med, konan sir nog bra ut, je me

recomende

Ma cher seur

L. von Plat

När rätten den 13 juli 1747 åter sammanträdde hade pigan Eva Harder kallats och infann sig i Södra stadshuset. Hon sade sig vara född i staden, 23 år gammal och dotter till den avlidne fältväbeln Johan Harder i Göteborg. Hos Lovisa von Plat hade hon varit sedan »nästledna Påska» och hjälpt henne med hushållssysslor. Därutöver hade hon försörjt sig med klädtvätt och sömnad. Hon hade inte haft olovligt umgänge med någon mansperson, menade hon – men erkände samtidigt att hon stått inför Norra förstadens kämnärsrätt för ett lägersmål med en fältskärsagesäll. Rätten frågade sedan vilka kvinnspersoner som brukade besöka von Plat, och Eva räknade upp dem: Lena Cajsa Bohman, Maria Walling, Catharina Regina Kyste och Stina Forsberg, som också kallades Lilla Stina. De brukade alla komma med sömnad som de förfärdigat, menade Eva.

Hade det då varit några manspersoner på plats i von Plats hem? Nej, det kunde Eva inte så noga minnas; men hon trodde nog att herr baron von Kurck och kapten Laurin en gång varit där. Inga handelsbetjänter, således, undrade rätten. Nej, svarade Eva.

Nu tog Lena Cajsa Bohman till orda igen. Utan att ha blivit tillfrågad berättade hon att von Plats grannhustru Rankstedt och hyresvärden, hallrättsbetjänten Christian, hade en säng tillsammans i en kammare. Hyresvärden brukade kallas horebroder. Den morgon då uppsyningsmännen kommit och hämtat Catharina von Plat (det måste vara Lovisa von Plats halvsyster Catharina Fahlberg som åsyftas) och pigan Eva Harder ska Christian ha legat hos von Plat i hennes säng medan Eva Harder låg i Christians säng i ett annat rum. Så snart de blev varse uppsyningsmännen hade de sprungit till sina egna sängar. Hustru Rankstedt och Catharina hade berättat det hela för Lena Cajsa när hon kom dit på eftermiddagen. Troligen syftade Bohman på något tidigare tillfälle då von Plat blivit hämtad av uppsyningsmännen. Det vore ju mycket märkligt om hon åter besökt von Plat i hennes hem, trots att rättegången nu var i full gång. Rätten ställde emellertid inga följdfrågor kring anmärkningen. I stället fortsatte de att fråga ut Eva Harder om hur många gånger hon sökt

Lena Cajsa Bohman i hennes hem. Inte mer än två gånger, menade Harder – men hon visste också att en tidigare piga sprungit dylika ärenden, liksom hustru Rankstedts piga.

Av rättegången att döma var således inte bara pigor, som ju var ålagda att lyda sin matmor, involverade i handeln. Lovisa von Plat delade husrum med sin syster Catharina Fahlberg, som också var både införstådd med och inblandad i verksamheten. Dessutom var grannfrun på samma våningsplan, hustru Rankstedt, i hög grad involverad. Namnet fru Rankstedt återfinns för övrigt också på en lista över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» som vi får anledning att återkomma till. Det är inte omöjligt att det rör sig om samma kvinna. Inne hos Rankstedt gömde sig Lena Cajsa om det dök upp någon man hon kände hos von Plat – allt för att förhindra att föräldrarna skulle få veta vad som försiggick. Hos grannfrun träffade Lena Cajsa allt som oftast på hyresvärdens Christian. Han var som nämnts hallrättsbejänt. Hallrätten låg precis som kämnärsrätten i Södra stadshuset, så Christian jobbade i det hus där rättegången ägde rum. Också han var enligt Lena Cajsa medveten om vilka gärningar som planerades och utfördes i Tyska skolhuset.

Grevar, baroner och beskyddare

Så här långt in i rättegången började Lena Cajsa Bohman bli varm i kläderna. Hon inte bara svarade på frågorna, utan berättade också sådant som rätten inte frågat efter. Ledamöterna visade knappast något intresse för vilka män Lena Cajsa varit med; de frågade inte efter deras namn eller om de var gifta och därmed hade gjort sig skyldiga till hor. Lena Cajsa försåg dem likväl med uppgifter om männen som vände sig till von Plat, som i sin tur kopplade ihop dem med den flicka som bäst stämde in på deras önskemål. Det var alltså fler flickor som von Plat bedrev handel med. Flera av dem kunde styrka hennes berättelse, menade Lena Cajsa – »qvinspersonerna» Rebecka Törner, Maria Halling, Maria Bohman, pigan hos von Plat Eva Harder samt en flicka vid namn Christina, vars far jobbade på pipbruket. Dessutom, berättade, Lena Cajsa beredvilligt, hade von Plat försökt att locka fler flickor.

Widare påminte Bohman at von Plat äfwen welat förföra en hos mäklaren Burgman warande jungfru, hwilken hon skall sagt wore orörd, som ock lærer hafwa skedt, om icke hon, Bohman, rådt henne therifrån, ärindrandes jemwål von Plat, thet hon en gång kopplat henne ihop med förbemäldte Olof Winblad, hwilken hon sagt, skulle wäl recompensera henne, men äntå, som orden lydde; Enär action war för sig gången, icke gifwit henne mer än två lumpna plåtar.

Enligt Lena Cajsa hade hon själv lyckats avstyra att Burgmans jungfru drogs in i von Plats garn. Kanske såg hon en möjlighet att vinna sympati av rättens ledamöter. Samtidigt passade mamsell Bohman på att ge von Plat en känga för att hon kopplat samman henne med officeren Winblad under förespeglning om god förtjänst, som nesligen uteblivit.

Vid det här laget kunde Anders Bohman, Lena Cajsas far, inte längre hålla tand för tunga. Han hade plötsligt erinrat sig varifrån han kände igen namnet Palmfelt, den första man som enligt vittnesmålet betalat von Plat för att få ligga med hans dotter. För någon tid sedan hade Palmfelt tillsammans med en annan man sökt upp mäster Bohman i hans hem och frågat om han tillverkade speglar. Palmfelt hade bett mäster Bohman att komma hem till honom dagen därpå, för att titta på modellen han ville låta tillverka. Snickarmästaren hade begett sig till den fashionabla adressen på Skeppsbron, mellan Skeppar Carls gränd och Bredgränd. Där fick han förgäves vänta i förstugan. Men Palmfelts ärende hade naturligtvis aldrig varit speglar, insåg Bohman, utan dottern – som han tidigare sökt upp i hennes kammare och rodnat betänkligt då han tilltalade henne.

Vad hade då Palmfelt sagt till Lena Cajsa? Lena Cajsa berättade för stadsfiskalen att han sagt: »jag trodde intet, at I war Sneckaren Bohmans dotter, efter the gemenligen bruka liuga och missbruka andras namn». Lena Cajsa Bohman hade alltså gått under sitt

eget namn även när hon tjänat för von Plat. Historien berättar också något om vilket intrikat spel som upprätthölls både av kopplare och av sexköpare. Handeln med unga flickor – kanske i synnerhet de från finare familjer av mamsell Bohmans slag – krävde bedrägeri och bländverk. Sådant förfarande krävde i sin tur det sociala och kulturella kapital som endast högre samhällsstånd satt inne med.

Vid flera tillfällen då rätten sammanträdde uteblev Lovisa von Plat. Stadsfiskalen Christophersson Liedberg väntade tålmodigt innan han gav upp och yrkade på böter för henne. Vid ett tillfälle när von Plat inte dök upp, den 6 juli, ställde sig plötsligt vice häradshövding Åkerhielm upp i salen och anmälde att han förde von Plats talan.

Sannolikt rörde det sig om Jakob Åkerhielm, född 1701 i Örebro. Efter studier i Uppsala blev han advokat och vice häradshövding i Stockholm – en mäktig man med ett omfattande nätverk.⁹⁴ Den Åkerhielmska adelssläkten, i vilken Jakobs far hade blivit adopterad och adlad, hade en lång historia av högt uppsatta ämbetsmän och både lärda och beresta män och kvinnor. Lagen kunde Åkerhielm, det råder det knappast någon tvekan om; han skulle till och med komma att publicera den på alexandrinsk vers 1748. Han var förmodligen en användbar bekantskap för Lovisa von Plat. Vid den här rättegången hade han dock endast varit åhörare. Nu sade han sig vara ombedd av Lovisa von Plat att företräda henne vid rätten, då hon av sin husbonde baron von Kurck var förhindrad att komma. Åkerhielm saknade emellertid skriven fullmakt och Lovisa von Plat dömdes till två daler silvermynt i böter.

Rätten samlades i stället åter den 9 juli och den här gången inställde sig både von Plat och hennes piga Eva Harder. Rättegångsprotokollet lästes upp och Lena Cajsa intygade att allt som tidigare sagts överensstämde med sanningen. Lovisa von Plat, å sin sida, bedyrade sin oskuld och menade att rätten inte borde tro på en så »lättfärdig och mycket lösaktig person» som Lena Cajsa Bohman, som hade uppehållit sig hos den för oanständigt leverne vida kända hustru Buckner på Drottninggatan. Hur kunde skulle

till och med komma att publicera von Plat känna till Bohmans besök hos Buckner, undrade rätten. Hade kanske hon också varit där? Men nej, von Plat hade hört om visiten av greve Liefven.

Anders Bohman började å sin sida uppenbarligen få nog av hela historien och yrkade på att hans dotter måtte släppas ur häktet. Efter några turer bedömde rätten att Lena Cajsa hade gjort en »ren och sannfärdig bekiännelse» och därmed entledigades hon från häktet, med förmaningen att i fortsättningen visa sina föräldrar hörsamhet och lydnad.

Den 23 september var rätten åter kallad, men ingen Lovisa von Plat dök upp. Stadstjänare hade sökt henne i Tyska skolhuset och fått veta att hon befann sig på landet. Däremot infann sig hustru Rankstedt, von Plats grannfru som enligt Lena Cajsa i hög grad var involverad i handeln. Hon krävde tillbaka en spegel som von Plat hade pantsatt hos rätten för sin frånvaro – och mot två daler fick hon den tillbaka. Rankstedt menade att von Plat själv uppehöll sig på en prästgård utanför stan.

Lovisa von Plat tycks ha kunnat påräkna beskydd av såväl hallrättsbetjänter som häradshövdingar och präster. Det mansnamn som dyker upp med störst frekvens i rättegången är emellertid baron Kurck. Det var i hans hushåll von Plat sade sig kunna ordna arbete åt Lena Cajsa. Han dyker upp flera gånger under rättegången och fungerar som alibi för både Lovisa von Plat och hennes adepter genom att påstå sig vara deras husbonde. Han blev emellertid aldrig kallad att vittna och rätten frågade heller inte vidare efter hans roll i verksamheten. Däremot undrade de över von Plats egen roll i förhållande till Kurck och andra män. Hade von Plat för vana att låta sig själv brukas till skörlevnad, frågade de Lena Cajsa. Det kunde Lena Cajsa inte svara på – men en tidig morgon hade hon stött på von Plat oklädd hos Kurck, ifärd med att dra på sig livstycket.

Vem var då denne Kurck?

År 1745 bodde i Lilla gråmunkegränd, vägg i vägg med den då fattiga jungfrun Lovisa von Plat, kanslijunkaren Axel Johan

Kurck (1719–73). Han var ännu både barnlös och ogift, född i Ryssland, och han hade studerat i Uppsala och tjänstgjort vid hovet i Berlin. Från 1746 var han kanslist vid Kungliga Kansliet och skulle från 1749 komma att betecknas kammarherre. Men i rättegångsprotokollen från den 3 juli 1747 framgår att den Kurck som i hög grad var inblandad i von Plats affärer var major vid Smålands kavalleriregemente. Enligt adelskalendern bör det ha varit den unge kanslijunkarens äldre släkting, Gabriel Fredrik Kurck, född 1697. Sedan 1734 var han gift med sin syssling, men skulle komma att dö barnlös 1754 på majorsbostället Biskopsbo i Jönköping. Kanske bekantade de sig ändå med varandra där i Lilla gråmunkegränd, von Plat och Kurck, om baronen besökte Axel Johan Kurck och stötte på dennes granne med många unga flickor i sitt nätverk. Själv tycks den äldre baronen inte ha bott i Stockholm. Det enda spår jag lyckas finna i mantalslängder av någon som skulle kunna vara baronen är från 1730, då en G Kurck ska ha bott på Ladugårdslandet. År 1747 var Gabriel Fredrik Kurck i alla händelser 50 år gammal, av en ansedd äldre frälsesläkt med försänkningar vid hovet och ett omfattande nätverk bland Stockholms högre stånd. Han var en mäktig beskyddare. Så småningom skulle adelsnamnet få en något annorlunda klang: Axel Johan Kurcks son Knut Kurck var en av de adelsmän som deltog i konspirationen mot och mordet på Gustav III 1792. År 1747 var baronen emellertid ett lämpligt val som mecenat av den verksamhet som Lovisa von Plat utvecklade.

Först under hösten 1747 började fallet med Lena Cajsa Bohman att lida mot sitt slut. Den 2 oktober justerades det senaste protokollet i fallet och i samband med det kom rätten till ett beslut. Efter månader av rannsakingar och vittnesförhör konstaterade ledamöterna att Södra förstadens kämnärsrätt inte var rätt instans för fallet. De påstådda förbrytelserna hade ägt rum i Staden, och dit remitterades ärendet för ytterligare rannsakingar och avdömande.

Det är ett oerhört frustrerande besked. Protokollen från Stadens kämnärsrätt saknas nämligen för år 1747. Avskrifter från alla tidigare

protokoll i fallet är bevarade, men protokoll från ärendets fortsatta hanterande saknas.

Hur rätten resonerade och dömde i fallet med Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat får vi därför aldrig veta. Mycket talar emellertid för att båda kvinnorna gick fria. Dels finns fånglistorna från Stadens kämnärsrätt bevarade för åren 1746 till 1748, och i dessa saknas både von Plat och Bohman.⁹⁵ Dömdes de alls begränsade sig straffen för dem båda troligen till böter. Dels dyker Lena Cajsa Bohman snart upp hos Södra förstadens kämnärsrätt igen.

Mot bakgrund av den hårda juridiska hållningen mot koppleri, som enligt lag skulle bestraffas med hudstrykning och straffarbete, tycks det märkligt. Rätten hade möjlighet att, med stöd i omfattande vittnesmål och bevismaterial, fälla en okänd kopplerska – men hon gick fri. I protokollen saknas ibland följdfrågor. Man kan förundras över rättens sätt att avfärda bevismaterial och låta Lovisa von Plat försvinna efter varje förhör i stället för att häkta henne – i synnerhet som hon vid flera tillfällen undvek att infinna sig vid rätten. Det ligger nära till hands att tolka hela historien som att de höga herrarna von Plat omgav sig med – grevar, baroner, präster – gav henne någon form av skydd. En advokat och vice häradshövding gick i god för henne och själv drog hon sig undan till en prästgård på landet när det började blåsa snålt kring Tyska skolhuset. Män med kunskap om och försänkningar inom stadens alla maktcentra skyndade till hennes undsättning och försvar: hovet, prästerskapet, juridiken. Kanske hade hon också lierade manspersoner inom kämnärsrätterna? I alla händelser tycks hon bevandrad i lagstiftningen. Hon vägde in möjligheten av konfrontation med både upprörda familjer och ordningsmakten, organiserade alibin, såg till att ha reträttvägar och bevis för sin egen oskuld. Det tycks nästan som om hon satt inne med något slags immunitet.

**»Hemliga steg, aftal och omgångar»
– förklädnader och försåt**

Bara någon månad efter den långdragna rättegång som hösten 1747 remitterades till Staden med oklar utgång stod Lena Cajsa Bohman åter inför Södra förstadens kämnärsrätt. Också den här gången var hon huvudperson – men denna gång var hon inte anklagad. I stället var det hennes föräldrar som hade dragit en vän till familjen inför rätta. Klensmeden mästare Michael Celsén hade förtalat familjen Bohman och sökt förleda dottern Lena Cajsa på det simplaste vis. För rätten hade mästare Bohman uppgett att Celsén, som var en »gammal gift karl», på ett oanständigt och nesligt sätt bedragit dottern att stämma möte med honom. Den 12 november skulle de ses i Bollhusgränd för att bedriva otukt. För den skull hade Celsén skickat pigan Anna Lena Berg med en biljett och sex daler banco invikta. Biljetten var anonymt skriven. Lena Cajsa skulle ha vecklat upp den i sin mors närvaro och läst:

Min gunstiga Mademoiselle Broman [sic].
Ursäckta mig at jag tager mig then dristigheten och sänder
thenna billett til Mademoiselle och beder kärligheten at min
söte Mademoiselle gör mig then ära och hälsar uppå mig i
dag eftermiddagen precise kl 5 uto Bållhusgränden på högra
handen ifrån torget i gamla Wentens hus, tå iag sielf står i
porten med sammets underkläder, blå rock och galonerad
hatt. Jag beder at min Mademoiselle tager sig en åkare släda
til Lilla Torget, thet iag skal bestå för thetta. Mit namn skal
hos Mademoiselle bli wäl bekant. Jag förväntar godo nöje
för thenna gången, thet jag med en hederlig recompence
skal förskylla. Jag är ock förblifwer – Mademoiselles – trogna
vän. Lösen skal wara ordet dants.

Och jo, nog stod han där i en portuppgång i Bollhusgränden och väntade, familjens gamle vän, förklädd till officer. Dessa förklädnader! Vi kommer att stöta på dem fler gånger. Fast Lena Cajsa Bohman

nekade bestämt till att ha tagit emot någon biljett. Pigan hade bett henne gå förbi Bollhusgränd och hämta upp lite sömnad, och det var vad hon hade tänkt göra. Var det då så underligt att hon intet ont anande följt den där officeren en trappa upp?

Hela historien fick bågaren att rinna över för mästern Bohman, som ju redan var hårt prövad efter sommarens segdragna rättegång rörande dottern. Men den här gången riktade sig vreden inte mot dottern, utan mot ryktesspridningen och den gamle vännen Celsén. I brevet till rätten skrev han:

Här utinnan har han ytterligare försynt fortfarit och gjordt sit et nöje theraf, at kunna på åtskilliga publice ställen, i mycket hederligt folks närvaro tala om och utsprida ryktet här i staden om sina hafde hemliga steg, aftal och omgångar med min dotter, dock med den tilökning på historien at otukt af min dotter skulle bedrifwas med min k. hustrus wett och wilja.

Hela hösten hade Celsén försökt förklara mästern Bohmans hus genom att sprida elaka rykten och skvaller. Bland folk på gator och krogar hade han skroderat om de »hemliga steg, aftal och omgångar» han haft med Lena Cajsa Bohman – och som om inte det vore illa nog hade han spridit ut att modern Maria Holmdahl var både införstådd och inblandad i dotterns otuktiga förhållanden.

När Celsén försökte argumentera för sitt beteende inför rätten hänvisade han till den goda viljan och sin långa vänskap med mästern Bohman. Hans gamle vän blev förd bakom ljuset, menade han, av en förslagen och horaktig dotter. Bohman hade under hösten berömt sin dotter, lyft fram hur lugn och beskedlig hon blivit efter den rättegångsprocess hon gått igenom. Men som Celsén gick som vän i huset på Hornsgatan hade han ju själv sett flickans »fräcka och fria uttåtelser uti ordet» och tänkt att det där stycket hade inte gjort någon rättsinnig bättring. I akt och mening att avslöja Lena Cajsas oförfärliga lidelse för den godtrogne fadern hade han gillrat fällan. Till träffen hade hon inställt sig på utsagd tid och på ett så oanständigt sätt att

Celsén hade kunnat fullfölja otukten om han hade haft håg för det. Dagen efter uppträdet hade flickan gått förbi på gatan utanför hans fönster och spottat och skällt. Det kunde både pigan och en besökande man vittna om. Det handlade, menade klensmeden inför rätten, om att »förhindra sådane misgjärningar och synder som draga wrede och straff öfwer land och Rike». Så mycket svårare var ogärningen som modern med vett och vilja tillät sitt eget barn sådant otuktigt leverne. Celséns vädjan till rätten var därför att döma och straffa Lena Cajsa Bohman som »sådana wärdinnor och jungfrur» borde dömas.

Så där fortgick det, inför en rätt vars tålmod tycktes tryta. Man anar en trötthet vid hela fallet. Den 21 december beslutade rätten att bordlägga ärendet över julen och kalla vittnen »någon annan dag», då man hade mer angelägna frågor att hantera. Ett julfirande, måhända? Hur som helst saknas upplösning även i denna historia, då rättegångsprotokoll saknas för 1748. Det är retfullt, inte minst för att de ganska omfattande protokollen inte ger några svar, bara antydningar och fler frågor. Man kan väl anta att parterna till sist gjorde upp i godo. Ofta fick fall som handlade om kränkning och förtal sådan utgång.

Rättegångsmaterialet vittnar i alla händelser om svårigheten att hålla en skandal hemlig i den lilla staden Stockholm. Det faktum att mästernickare Bohmans tonåriga dotter inför rätten bekant otukt med åtskilliga män och kontakter med Lovisa von Plat var uppenbarligen ett bekant faktum i staden. Rykten spreds snabbt. Michael Celséns vädjan till rätten att döma och straffa vännens dotter som den hora hon i hans ögon var berättar också om den mycket påtagliga dubbelmoral som alltid varit integrerad i horstigmat. Det var Lena Cajsas handlingar som var »misgjärningar och synder» – inte mannens. Det var hon, horan, som riskerade att »draga wrede och straff öfwer land och Rike». Mannen tog sig rätten att både förleda, döma och straffa flickan för hennes handlingar – samma friheter som han själv i »ärligt folks närvaro» skrävlat om att han ohindrat kunde ta sig med henne. Han hade inte mycket att förlora. För flickan och hennes familj stod desto mer på spel. Horstigmat var oupplösligt för-

bundet med döttrars, systrars, hustrurs och ungmörs beteende. Det slog split mellan vänner och grannar, uppreste gränser kring människor och tvingade folk att ge akt på sig själva och på varandra. Det var ett stigma som alltid fanns närvarande i folks medvetande och som man ständigt tvingades förhålla sig till.

Ett oväntat efterspel till rättegångarna berättar om hur ett illa beryktat hushåll kunde agera för att återupprätta sin heder.

En fattig adelsman, en olycklig hyresvärd och en lång resa

Länge trodde jag att rättegången med mäster Celsén var så långt källorna tog oss i Lena Cajsa Bohmans historia. Vad hände sedan? Fick hon leva ett helt liv? Gifte hon sig? Fick hon barn? Fortsatte hon att umgås med kopplerskan von Plat och ha »köttsligt umgänge» med främmande män? Jag sökte mamsellen i de vigselböcker som finns bevarade för hela Stockholm, i födelse- och dödböcker, i in- och utflyttningslängder och mantalslängder, men utan framgång. Först när jag fortsatte att läsa i rättegångsprotokollen för att få mer kontext fick jag svar på mina frågor.

Den 24 maj 1750 dyker nämligen mamsell Bohman upp i ännu en rättegång vid Södra förstadens kämnärsrätt. Den här gången spelar hon ingen huvudroll, men de uppgifter som framkommer är ändå intressanta. Inför rätten står löjtnanten i fransysk tjänst välborne herr Sven Georg (Göran) Hasenkampff och hans hustru Helena Bohman, jämte deras advokat Erland Brynolph Ryman.

År 1750 hade Lena Cajsa Bohman således gift sig med en adelsman. Att det rör sig om samma flicka är otvetydigt. Hon står nämligen omnämnd i adelskalendern som snickarmästaren Anders Bohmans dotter. Hennes fullständiga namn var Helena Catharina Bohman. Med bröllopet blev borgardottern Lena Cajsa i stället välborna Helena Hasenkampff. Så vem var denne Sven Georg Hasenkampff som äktat en skandalomsusad mamsell från ett lägre stånd?

I kronotaxeringslängden för Maria Magdalena församling 1750 framgår att fastigheten nr 108 ägdes av en Liljensparre (eller möjligen Silfversparre) och beboddes dels av snickarmästare Anders Bohman, hans gesäll Jean och pigan Lena, dels av löjtnanten i fransysk tjänst herr Sven Göran Hasenkampff, född 1728. Enligt en marginalnotering var nämnda Hasenkampff fattig. Samma år gifte sig herr Sven Göran Hasenkampff, 22 år gammal, och hantverkardottern Helena Catharina Bohman, 19 år. Snickarmästaren hade av allt att döma sålt sitt hus och flyttat till en enklare boning. Kanske var hustrun Maria död. Kanske hade han hamnat i penningnöd; möbeltillverkningen var konjunktürkänslig och villkoren ofta hårda.⁹⁶ Eller hade möjligen mäster Bohman tryggt sin oregerliga dotters heder genom att betala en fattig adelsman för att äkta henne? Den unge medellöse adelsmannen fick ett hyggligt kapital och Lena Cajsa Bohman blev ingift i adeln med allt vad det innebar av privilegier och status. Det är spekulationer, men ligger ändå nära till hands. I alla händelser kunde snickarmästare Anders Bohman pusta ut, då han överlämnat ansvaret för sin ostyriga avkomma till en annan man.

Så mycket lugnare tycks dotterns leverne emellertid inte ha blivit som gift. Kommissarien Jacob Lewin Jacobsson hade sedan den 1 februari 1750 hyrt ut bostad i sitt hus åt Hasenkampff och dennes nyblivna hustru. Inför rätten beklagade sig hyresvärden över att Hasenkampff och hans hustru struntade i att betala sin hushyra och levde rövare i huset om nätterna; de söp och slog i dörrar och det var ett evigt springande, ringande, bullrande och klappande nätterna igenom. Dessutom hade hustrun hotat hyresvärden med våld, både av paret själva och av andra. Nu ville Lewin att löjtnanten och hans fru skulle få plikta honom för all skymf, vanrykte och skada han lidit, jämte de rättegångskostnader som han nu drog på sig. Till råga på all annan oanständighet hade Hasenkampff tagit sig till med att grina och lipa åt Lewin i förmaken till rättegångssalen. Lewin kunde skaffa fram vittnen till alla oförrätter.

Makarna Hasenkampff tog emellertid genstämning på kommissarie Lewin och drämde därefter i med sina adelsprivilegier – och efter några möten i rätten tycks fallet ha lösts eller fallit i glömska. Åtminstone kan man inte skönja någon upplösning i protokollen. De dyker helt enkelt inte upp igen. Eller har makarna Hasenkampff kanske packat sina pinaler och gett sig av?

Sonen Diedric Georg föddes i Stockholm 1753. Någon tid därefter lämnade Lena Cajsa och hennes oregerlige make Stockholm och begav sig till Ryssland. Det måste ha varit en äventyrlig resa med ett litet barn, lång och mödosam, präglad av svårframkomliga vägar, mil efter mil med ödemark och skog och långt mellan platser för vila och mat och skydd för väder och vind – och kanske också av rädsla för rövare, vilda djur och skogens främmande väsen. Men paret var långt ifrån ensamma om att göra denna strapatsrika färd. 1700-talets samhälle var rörligt. Och fram kom de. År 1757 blev Sven Göran Hasenkampff löjtnant vid andra Moskowska regementet. Så småningom avancerade han till major. Hur Lena Cajsas liv i Ryssland tedde sig vet vi inte. Hon hade en liten son, och snart föddes också en dotter. Flickan dog som liten. Så mycket vet vi. Vi vet också att Lena Cajsa så småningom skulle komma att företa den långa resan tillbaka till Stockholm igen. Men tills vidare lämnar vi dem, Lena Cajsa och hennes familj, i Ryssland. Vi vandrar vidare i den stad där deras levnadshistorier till stor del utspelade sig, vi följer ledtrådar och spår från mamsell Bohmans fall i ett Stockholm som av samtid och eftervärld har liknats vid ett Sodom.

Kartografen Georg Biurmans karta över Stockholm från 1751 visar Staden, malmarna och de närmaste omgivningarna. Här är kartan något beskuren. Vi ser Staden med delar av Norra och Södra malmen, Kungsholmen och Ladugårdslandet. Längst till höger anar man den vidsträckt Djurgården, och till vänster i bild syns Långholmen, där spinnhuset låg